

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра історії ім. проф. М.П.Ковальського

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістра

на тему:

«Голодомор 1932-1933 рр. в Україні очима Заходу»

Виконав:

студент 2 курсу, групи МІ-61
спеціальності 032 Історія та археологія
освітньо-професійної програми
«Історія та археологія»

Каричинський Олександр Русланович

Керівник - доктор історичних наук,
професор Яремчук Віталій Петрович

Рецензент - доктор історичних наук,
професор Кулаковський Петро
Михайлович

Робота допущена до захисту
(протокол № ___ засідання кафедри історії від _____ 2022 року

Завідувач кафедри історії
ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Микола БЛИЗНЯК

Острог, 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3	
РОЗДІЛ 1. ЯКОЮ БУЛА ЦІНА ПРАВДИ ?		
1.1. Перші західні спостерігачі Голодомору в Україні 1932-1933 рр.	8	
1.2. Наступні покоління західних публіцистів про Голодомор (1940-1980-ті рр.)	24	
Висновки до 1 розділу.....	40	
РОЗДІЛ 2. «ОАЗИС ПОСЕРЕД ПУСТЕЛІ»		
2.1. Волтер Дюранті – рупор радянської пропаганди в країнах Заходу.....	43	
2.2. Інші персони країн Заходу, що заперечували Голодомор в Україні.....	57	
Висновки до 2 розділу.....	66	
РОЗДІЛ 3. ПОГЛЯД ПРОФЕСІЙНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ НА ПРОБЛЕМУ ВЕЛИКОГО ГОЛОДУ В УКРАЇНІ		
3.1. Англomовні історики про Голодомор (США, Канада, Австралія)	69	
3.2. Сучасні європейські дослідження про Голодомор в Україні.....	88	
Висновки до 3 розділу.....	98	
ВИСНОВКИ.....	101	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....		104

ВСТУП

Актуальність теми. Великий голод, який відбувався протягом 1932-1933 рр., на нашу думку, був цілеспрямованим знищенням українського народу. Адже, наскільки ми знаємо і пам'ятаємо, абсолютна більшість українських селян не сприймала більшовицьку політику примусової колективізації господарства.

Голодомор був одним із способів остаточно знищити становий хребет української нації, яким було селянство. По суті новоутворені колгоспи виглядали як ще одна форма рабства, адже селяни не мали права покидати свої села та купувати, наприклад, квиток на потяг. Вивчення Великого голоду було забороненою темою під залізною завісою СРСР. Однак, за кордонами Радянського Союзу знайшлися люди, які не побоялись кинути виклик тоталітарній державі і висвітлити страшну трагедію для всього світу.

Голодомор 1932-1933 років в Україні залишається дискусійною проблемою в українській та закордонній історіографії. Окрім цього, вона зараз набуває ще більшої актуальності через повномасштабне вторгнення РФ та примусове вивезення зерна та іншого продовольства з тимчасово окупованих частин Херсонської, Запорізької областей. Нащадки катів-комісарів повторюють справу.

Історія вивчення проблеми. До 1980-х рр. дослідженням цієї теми в основному займалась українська діаспора в США, Канаді, тому що саме цих людей голод та інші репресивні дії з боку радянської влади теж зачепили. Також до 1980-х був невеликий перелік західних науковців, які розглядали Голодомор через призму гуманітарної катастрофи через невдалу аграрну політику СРСР.. Після 1980-х рр. і до наших днів до дослідження теми Голодомору почали звертатись іноземні історики, у яких сформувались дві ключові концепції – ревізійністська і тоталітарна.

Наприклад, британський історик та дипломат Роберт Конквест, який у 1986 році видав монографію «Жнива скорботи». Праця безпосередньо стосувалась теми Великого голоду в Україні, і в якості джерельної бази у ній були опубліковані свідчення очевидців, документація. Автор активно

приділив увагу джерелознавчому аспекту і не використовував евфемізмів, щоб висвітлити події такими як вони були.

Також одним з іноземних авторів, що зробив величезний внесок у дослідження Голодомору був американський історик Джеймс Мейс. Саме він співпрацював з Робертом Конквестом та допомагав у написанні «Жнив скорботи». Це була людина, яка досліджувала Голодомор з різних аспектів: соціально-економічних та політичних. Джеймс Мейс один із перших авторів, який критикував заперечення фактів Голодомору Волтером Дюранті.

На початку 2000-х років саме він запропонував ідею щорічної акції зі свічкою, у якості вшанування пам'яті жертв Голодомору. Завдяки йому мільйони українців тепер пам'ятають і щороку запалюють свічки біля свого вікна. Це простий та водночас чудовий приклад, як можна донести людям складні та жахливі речі, як голод, війна та репресії. Людям, яким пощастило народитись значно пізніше Голодомору та Другої світової. Серед сучасних зарубіжних істориків варто також зазначити Ніколя Верта та Андреа Граціозі. Вони теж є спеціалістами з теми Голодомору в Україні.

Іншим відомим дослідником є професор Єльського університету, Тімоті Снайдер. Професор зробив колосальний внесок у розуміння проблеми дослідження своєю монографією «Криваві землі» ще у 2010 році. Зараз він веде онлайн курс лекцій з історії України. Ці курси є дуже популярними.

Публікації в британській періодиці початку 1930-х років з проблем Великого голоду в Україні, зокрема, в лондонській газеті «Таймс», розглянуто Марком Царинником.

Вітчизняні історики теж зробили свій внесок у дослідження теми Голодомору через «очі Заходу». Таким є Віктор Гудзь, що видав надзвичайно цінну історіографічну та джерелознавчу працю. Автор зумів зібрати у своїй книзі «Історіографія Голодомору 1932-1933 рр. в Україні» список праць авторів та спеціалістів з вивчення теми з багатьох країн світу. Саме завдяки його праці ми відкрили для себе абсолютно різні точки з цієї теми, що дає мені змогу ще краще описати діячів, які визнавали або заперечували факти Голодомору.

Об'єктом дослідження виступає закордонна преса, мемуаристика, яка визнавала або заперечувала Голодомор в Україні 1932-1933 рр., аналітичні публікації на цю тему істориків Заходу (Північна Америка, Західна Європа, Австралія).

Предметом дослідження є інтерпретація Великого голоду авторами вказаних текстів.

Мета дослідження полягає у встановленні змісту і сутності бачення Голодомору 1932-1933 років західними спостерігачами, насамперед журналістами, а також західною професійною історіографією.

Завдання роботи. Згідно з метою дослідження поставлені відповідні завдання:

- проаналізувати закордонну та українську фахову літературу, що досліджує поставлені в роботі проблеми;
- проінтерпретувати пресові публікації в західній періодиці початку 1930-х рр., автори яких не замовчували факт наявності Голодомору в Україні;
- дослідити публікації сучасників подій в західних ЗМІ, які заперечували Голодомор в Україні;
- проаналізувати західну спеціальну літературу з питань Великого голоду 1932-1933 рр. в Україні.

Географічні межі дослідження. Серед праць, які не приховували наявність великого голоду в Україні, ми обирали максимально різноманітних іноземних авторів серед Великої Британії, Німеччини, Італії, Франції, США, Канади та Австралії.

Хронологічні межі дослідження. Часові рамки теми дослідження є доволі обширними, оскільки вони виходять не лише на роки колективізації та Голодомору 1932-1933 рр, а й від 1940-х рр. і до наших днів. Такі великі хронологічні межі обумовлені глобальністю теми і бажанням дослідити не тільки сучасників подій, але й людей, що досліджували події вже більш професійно.

Джерельна база. Серед джерел вивчення теми насамперед репортажі та повідомлення про Великий голод в Україні представників західних ЗМІ. Серед

таких були відомі британські журналісти Гаррет Джонс, Малькольм Маггерідж, Вільям Чемберлен Основний перебіг подій висвітлювали для британської газети “Manchester Guardian”. Варто також відразу зазначити, що Гаррет Джонс описав проблему голоду не тільки в межах України, а й росії, Казахстану, Північного Кавказу. А сама назва статті звучить як “Famine in Russia”, тобто голод в росії. Хоча основна його подорож та розслідування відбувались в Україні, українських селах Харківської обл. Інша його стаття звучить як “Famine rules russia”, тобто голод керує державою і що зовсім там не все гаразд, як про те писав, наприклад, Бернард Шоу.

Проте містер Джонс на початок 30-х рр. був не таким відомим як його оппонент – кореспондент Волтер Дюранті, який був удостоєний Пулітцерівської премії за серію репортажів 1932 р, заперечував факти Голодомору. Дюранті наголошував, що селяни лише недоїдали, а не гинули від голоду у своїй статті для New York Times “Russians hungry, but not starving”. Він також зазнав слави завдяки ексклюзивному інтерв’ю, яке взяв у Сталіна у 1929 р. Його погляди збігались з риторикою кремля стосовно хлібозаготівель. Дії Сталіна заради індустріалізації він оцінював як мудрі, порівнюючи його з царем Соломоном.

Праця «Russian’s Iron Age» Вільяма Чемберлена також стала дуже важливим джерелом для дослідження Голодомору очима Заходу. Тому що це американський письменник та кореспондент теж зробив надзвичайно ризиковану поїздку до України, і тому ця праця є надзвичайно цінною для джерельної бази.

Порівняно менш досліджена нами іншомовна періодична преса на поч. 1930-х рр., яка розпорошена по бібліотеках багатьох європейських країн: у Відні, Празі, Мюнхені, Кракові, Берліні, Сарселі, де зосереджено одне україномовне періодичне видання, та в архівах інших країн, зокрема, в університетські центри Італії, Франції, Німеччини, Англії.

Методи дослідження. Протягом опрацювання теми було використано методи джерелознавчої критики публікацій в західній періодиці початку 1930-х років, а також історіографічного аналізу та історіографічного синтезу.

Структура дипломної роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів основної частини з 2 підрозділами у кожному, висновку, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи становить 114 сторінок, з яких 101 сторінка основного тексту. Список джерел та літератури загалом становить 127 позицій.

РОЗДІЛ 1. ЯКОЮ БУЛА ЦІНА ПРАВДИ ?

1.1. Перші західні спостерігачі Голодомору в Україні 1932-1933 рр

Перший розділ цього дослідницького проєкту ми вирішили розпочати саме з тих персоналій Заходу, які не замовчували тему Голоду. Адже саме ці відважні люди надихнули нас як науковців на подальше дослідження проблеми. Деяким серед цих людей довелось заплатити надто високу ціну, як-от Гарету Джонсу, з якого ми почали відкривати для себе «очі Заходу» на тему Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Молодий британський кореспондент, який досконало знав декілька іноземних мов, відповідно, міг поїхати в СРСР на початку 1930-х рр, щоб побачити на власні очі зовсім протилежний світ до капіталістичного та приватного. Яким виявився цей світ ?

Власне ще за довго до його статей із знаменитого репортажу мати Гарета Джонса уже встигла побувати та попрацювати в Україні. Перебувала вона у містечку Юзівка (нині це місто Донецьк)¹. Ще з зовсім юного віку Гарет міг чути від матері про той далекий край, і відповідно, це теж могло вплинути в подальшому на майбутню професію. Однак, здебільшого це наша власна гіпотеза стосовно світогляду Гарета Джонса. Декілька років тому на його честь нащадками було створено цілий веб-сайт, пам'ятну сторінку ім.Гарета Джонса, де описано життєвий шлях, а також опубліковані статті, що безпосередньо описують проблему Голоду на теренах України. На сайті всі матеріали опубліковані англійською мовою, однак для мене як для дослідника першоджерела це не було перешкодою чи проблемою.

Читаючи його знамениту статтю «The 5-year Plan Has Killed the Bread Supply»² (з англ. «П'ятирічний план убив хлібний врожай») ми усвідомлювали, що це не та людина, яка підбирала б всілякого роду

---

¹ Jones G. Englishman's story: what he saw on a walking tour.:

https://www.garethjones.org/soviet_articles/walking_tour.htm.

² Jones G. The 5-year Plan Has Killed the Bread Supply.:

https://www.garethjones.org/soviet_articles/famine_rules_russia.htm.

евфемізми, описуючи трагічні події. Евфемізмами зараз користується російська пропаганда та раніше використовувала Західна преса, називаючи повномасштабну війну РФ проти України «кризою».

Гарет Джонс відверто критикував так званий п'ятирічний план заготівель з 1928 по 1933 рр, оскільки він побачив наслідки у вигляді знищеного класу потенційних фермерів, масовий голод та смерті серед населення. Гарет Джонс не просто проїжджав українськими селами, він також жив серед селян, розпитуючи їх про нагальні проблеми цієї «вбивчої п'ятирічки». Йому доводилось бачити на власні очі людей, які вмирали з голоду і спілкуватись з тими, хто скаржився на відсутність хлібу, вилучення продовольства владою. Саме тому він називав цей план катастрофічним для аграрного сектору та в першу для селян. Саме селяни були основною рушійною силою, яка зазнала найбільших втрат ³.

До своєї поїздки він вважав Україну доволі багатою в перспективі аграрного сектору. Сама ця поїздка була ініційована Джонсом всупереч забороні радянської влади приїжджати, тому що до ключових подій його вже встигли зробити персоною нон-грата в СРСР. Насправді в журналістиці дуже мало таких людей, які ризикуючи власним життям та здоров'ям відправилися б в епіцентр подій. На згадку зараз приходять ті кореспонденти та журналісти, які висвітлюють події російсько-української війни 2022 р. І деякі з цих людей вже заплатили своїм життям, перебуваючи на передовій і описуючи події.

Повернімось до нашої теми. Гарет Джонс з вуст очевидців серед місцевого населення зробив висновок, що попри поставлений план заготівель, форсовану індустріалізацію, подібного роду внутрішня політика для СРСР була провальною, оскільки будівництво, наприклад, тих же ГЕС обійшлося надто дорого для людей, які будували ці станції та інші індустріальні споруди за рахунок вивезеного українського зерна. Цей план просто виснажував ресурси. Оскільки той самий клас «куркулів» або «кулаків», з якими так активно боролась радянська система, набагато краще впорався б із заготівлею не через систему колективних господарств. Репресовані «кулаки» були дуже

---

³ Jones G. The 5-year Plan...

подібними до американських фермерів, для яких влада виділяла земельну ділянку для відновлення економіки в роки Великої депресії.

Стаття цікава ще й тим, що в ній простежується конфлікт поколінь між батьком та сином, який описав Джонс. Батько, який застав життя ще до приходу більшовиків, негативно оцінював дії радянської влади під час п'ятирічного плану, оскільки маса працівників теж голодувала та недоїдала. У той час його син натомість вважав, що тотальна індустріалізація та технічний прогрес «були варті страждань»⁴.

На нашу думку, таких внутрішніх сімейних конфліктів поколінь було сотні, якщо не тисячі. Тобто на цьому прикладі Гарет Джонс також підкреслив проблеми розколу суспільства, а розрізненим суспільством було набагато легше керувати тоталітарній системі.

Вартим уваги також є інтерв'ю Гарета Джонса для видання “Manchester Gurdian” (випуск датований 30 березням 1933 року). Красномовна назва статті «Englishman's story: what he saw on a walking tour» теж дає зрозуміти, якими були події насправді. Гарет Джонс зазначив, що «країна знаходиться в полоні голоду, який такий же катастрофічний як голод 1921 року, з мільйонами смертей»⁵.

Також в цьому інтерв'ю було зазначено про тотальну деморалізацію серед місцевого населення (не тільки селян), а ще працівників фабрик та заводів, оскільки голод переслідував вже не тільки села, але й великі міста, як Харків. Було згадано ще про репресивні заходи радянської влади стосовно 35 працівників аграрного сектору, серед яких був віце-комісар в Міністерстві сільського господарства. Таким чином, на думку Гарета, радянська влада намагалась приборкати народний гнів на голод, який переслідує всі райони Радянського Союзу.

І на фоні глобальної проблеми містер Джонс також не забував знову описати побутовий конфлікт, як-от суперечка з комуністом під час поїздки в потязі. Комуніст заперечував факт голоду. У тому ж вагоні з ними їхав

---

⁴ Там само.

⁵ Jones G. Englishman's story...

селянин. Аби спростувати слова комуніста Джонс викинув скоринку хліба у смітник. Селянин миттєво його підібрав та швидко з'їв. Те саме Джонс зробив з апельсиноюю шкіркою, яку селянин з'їв так само швидко як шматок хліба. У комуніста не залишилось аргументів ⁶.

Здавалося б, ця ситуація має дуже локальний характер, однак вона дуже чітко ілюструвала ту масштабну брехню, яку транслював СРСР на Захід, і переконував його, що насправді немає ніякого голоду і країна живе в достатку, тому що має ресурси для модернізації та індустріалізації.

Отже, Гарет Джонс попри своє коротке життя і таку ж нетривалу кар'єру західного журналіста зумів частково донести ті перші подробиці справжнього життя під час п'ятирічки. Він вважав, що саме урядова політика колективізації та опір їй селян привели країну до найстрашнішої катастрофи з тих пір, як голодомор 1921 року спустошив населення цілих районів. У поєднанні з цим головною причиною розвалу є брак кваліфікованої робочої сили та крах транспорту та фінансів ⁷.

Одним з перших дослідників Голодомору в Україні був також інший британський журналіст – Малькольм Маггерідж. Він був особисто знайомий з Гаретом Джонсом. Маггерідж теж зумів побувати в Україні у 1933 р, після чого він описав побачене у газеті “Manchester Guardian” таким чином: «Під час недавніх відвідин України я бачив трохи той бій, що провадить його радянський уряд проти селян. Поле бою спустошене, як на справжній війні, і нищення провадиться далі. По один бік мільйони селян із тілами, спухлими з голоду, по другий бік – вояки, члени ОДПУ, що виконують накази диктатури пролетаріату. Вони накинулися на країну, неначе хмара сарани і пограбували все їстівне: вони вистріляли і повисилали тисячі селян, іноді цілі села: вони створили з найпліднішого краю у світі – сумну пустелю...»⁸.

---

⁶ Jones G. Englishman's story...

⁷ Там само.

⁸ Muggeridge M. The Soviet and the peasantry.:

https://www.garethjones.org/soviet_articles/soviet_and_the_peasantry_2.htm.

З цієї цитати можна визначити, що Маггерідж теж бачив і усвідомлював весь жах, який створила тоталітарна система в Україні. Його журналістські розслідування для «Manchester Guardian» ще 1932 року теж передавали весь трагізм ситуації. Окрім розбудови Дніпрогесу він теж ознайомився, як Гарет Джонс, з побутом та життям українського селянина-колгоспника з середини. Малкольм побачив той «соціалістичний рай», яким він був насправді. Цікавим є той факт, що до поїздки в Україну він симпатизував СРСР та загалом соціалістичній системі. Однак, ілюзії були знищені, і світ отримав одного з перших дослідників Голодомору, та очевидців тих подій, які намагались розповісти світові правду.

Згодом вже у 1934 р. ця поїздка його надихнула на працю «Зима в Москві», де він в сатиричній формі розкритикував Сталіна, і називав утопічним той соціалістичний склад життя, який був притаманний СРСР. Окрім цього, піддались критиці ті західні журналісти, які намагались «зберегти обличчя» Сталіну (десь ми таке вже спостерігали серед деяких західних політиків та журналістів). Волтера Дюранті він взагалі вважав найбільшим брехуном. Про персону Дюранті я докладно описав у другому розділі своєї кваліфікаційної роботи.

Серед тих «очей Заходу» Гарет Джонс та Малкольм Маггерідж були першими, хто наважився донести світові правду про голод, неврожай, репресії з боку радянської влади стосовно населення. Вони ризикували власним життям та здоров'ям, аби визначити справжній стан. Попри те, що їхні статті не мали дуже широкого розголосу та не створили резонанс у Західному суспільстві, вони були одними з перших, хто почав формувати історичну пам'ять у Заході стосовно Голодомору в Україні. Їх не зупинило те, що у того ж Дюранті був більший вплив та авторитет серед середовища журналістів та світових ЗМІ, які читали мільйони людей.

Серед борців за правду були також відомі діячі із США. Зокрема Рафаель Лемкін – американський журналіст, історик. Саме він застосовував вперше поняття «геноцид» відносно Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Більше того, у нього була написана праця, присвячена здебільшого цій темі «Радянський

геноцид в Україні». У ній описувались репресивні заходи більшовиків стосовно українського населення з різних верств: інтелігенції, духовенства та селян». На його думку, саме знищення цих класів людей було направлене на викорінення українського національного духу.

Адже селяни також були носіями цього національного коду, який передавала з покоління в покоління. Лемкін один з перших зробив припущення, що цей голод був насправді штучним, оскільки катастрофічних проблем з врожаєм не передбачалось. Він описав це таким чином: «Врожай того року був достатній, щоб нагодувати людей і худобу в Україні, хоча дещо менший, ніж попереднього року. Правдоподібно, великою мірою це було спричинено боротьбою довкола колективізації. Однак голод був потрібний радянській владі, отже, вона створила його «на замовлення», накладаючи надзвичайно високу зернову квоту як державний податок. Більше того, на тисячах акрів пшеницю ніколи не було зібрано – врожай залишили гнити на полях. Решту збіжжя звезли до державних зерносховищ для зберігання до часу, поки влада не вирішить, як розподілити зерно. Велику частину цього врожаю, такого життєво важливого для українців, експортували за кордон, щоб дістати кредити...»⁹.

Отже, саме непідйомний план заготівель, спеціально встановлений радянською владою, спричинив тотальний голод. Найбільш парадоксальним для мене виявилось те, що дуже багато збіжжя ніколи не зібрали. Голоду можна було уникнути, однак чи хотіла цього радянська влада. На нашу думку, це теж можна розцінювати як форму терору. До схожих форм терору цього літа теж вдавалась РФ, коли незаконно вивозила українське зерно з тимчасово окупованих частин Херсонської та Запорізької областей влітку 2022 року. Окрім цього, вони спеціально обстрілювали або заміновували протитанковими мінами поля (і продовжують це робити), щоб українські фермери не змогли

---

⁹Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні. С. 3.

https://shron1.chtyvo.org.ua/Lemkin_Rafal/Radianskyi_henotsyd_v_Ukraini.pdf.

зібрати врожай. Саме з цієї причини українські фермери зараз теж гинуть. Знову повторюється тотальне знищення, як в роки Голодомору 1932-1933 рр.

Рафаель Лемкін також виокремив цікаве припущення, з якою метою виморювалось голодом українське селянство. Він один з перших написав про заселення чужинцями українських земель (найбільше частин Південних та Східних областей України). Це мало систематичний, поступовий характер. Він зазначив, що «Таким чином була б знищена етнічна єдність та перемішані нації. Між 1926 і 1939 роками частка українців в населенні України знизилася з 80 до лише 73 відсотків. Внаслідок голоду і депортації українське населення зменшилося в абсолютних числах з 23,2 мільйонів до 19,6 мільйонів, тоді як неукраїнське населення зросло на 5,6 мільйонів...»¹⁰.

Ми вважаємо, що процес виморення населення голодом і водночас заселення чужинцями(переважно етнічними росіянами) вплинув негативно в подальшому на настрої в українському суспільстві вже в роки незалежності України. Зараз, коли російсько-українська війна триває з 2014 і до наших днів, певна частка успіху українських військ залежала від настроїв населення. Саме тому серед колаборантів та коригувальників ворожого вогню велика кількість мешканців зі Сходу та Півдня України, яких влаштувало б життя в РФ. Однак, не будемо робити узагальнень, оскільки зрадників та коригувальників вогню знаходять всюди. Лише наголосимо на тому, що голод і заселення чужинцями негативно вплинули в подальшому на українське суспільство, яке тільки зараз в 2022 році почало по-справжньому об'єднуватись проти нащадків більшовиків.

Дуже багато подробиць та деталей можна знайти також в напрацюваннях Вільяма Генрі Чемберлена – американського журналіста, який певний час також працював в СРСР у Москві. Вагомий внесок у розкриття теми Голодомору в Україні принесла його праця «Russian's Iron Age» (Залізна доба росії), яка була опублікована у США 1935 році¹¹. У праці подані факти

---

¹⁰ Там само.

¹¹ Chamberlin W.H. Russia's Iron Age. Boston, 1935. 452 p.

<https://archive.org/details/russiasironage0000will/page/n7/mode/2up>.

форсованої індустріалізації, згортання нової економічної політики та репресії українських селян.

У Чемберлена сформувався своє бачення того, чому власне відбувались репресії стосовно селянства з боку радянської влади: «Хоча селяни, в офіційній фразеології, розглядаються як доленосний союзник держави пролетаріїв, однак вони завжди були для радянської влади тим самим міцним горішком, який важко розколоти. Селянин зі своїм інстинктивним почуттям приватної власності, своєю жагою до самозбагачення не вписувався у парадигму соціалістичної держави...»¹². Тут Чемберлен наголошував на соціально-економічному підґрунті і конфлікті інтересів між селянами та радянською владою. У праці прослідковується складна та поступова передісторія того, як розпочалась колективізація, що призвела врешті до голоду. У його книзі було описано також про Нову Економічну Політику, яка частково дозволяла приватну власність з відносно невеликим фіксованим податком, і подальшим згортанням цієї політики з викоріненням цих елементів приватної власності.

Об'єднання приватних угідь селян в державні колгоспи Чемберлен оцінював вкрай негативно: «Державне фермерство виявилось далеко не успішним. Зерновий трест в перші роки свого існування страждав від «манії гігантизму» і збудовані ферми з сотнями, тисячами гектарів виявились неможливими для керування. Більше того, багато колгоспів були встановлені в посушливих степових регіонах. Елементарні знання про агрокультуру, необхідність сівозмін (розсадження різних зернових культур у той самий ґрунт) були проігноровані заради спроби створити «зернові фабрики», які могли б виробляти зерно щорічно...»¹³.

З цієї цитати можна зробити висновок, що аграрним сектором займались люди абсолютно некомпетентні та без відповідних знань, що теж зрештою призвело до великою трагедії. Окрім сівозмін, професійні агрономи фермери

---

¹² Chamberlin W.H. Russia's Iron Age. P.68.

¹³ Там само. С.71.

дають «відпочити» ґрунту, щоб не виснажувати, тому що це може призвести до неврожаю. Також Чемберлен критикував радянське технічне оснащення для обробки полів, описуючи ті ж радянські трактори та комбайни як «... те, що повинне було стати останнім словом техніки, проте не змогло впоратись з морем розкішної пшениці, і тоді вже кликали селян, які з примітивними серпами зачищали поля...»¹⁴. Як бачимо, росія вже тоді намагалась показати Заходу свою примарну значимість і покривала це брехнею.

Не зважаючи на те, що сама техніка була поганої якості, радянська влада могла і її конфіскувати в селян під час збору врожаю у разі невиконання норми. Це був один з елементів тиску та впливу на селян, окрім арестів та депортацій, які в той час були дуже частими. Провівши декілька діб в Одеській області, Чемберлен охарактеризував місцевість, як «...модернізований феодалний замок, створений для людей з метою утримування найближчих сіл в покорі...»¹⁵.

Подібного роду організація агрокультури за радянською системою принесла лише збитки та втрати у найгіршому сенсі цього слова. Чемберлен писав, що становище американського фермера в ті роки теж можна назвати важким, однак це було невеликими труднощами у порівнянні з тими, що довелось пережити нашим селянам. Якби ті моторошні фотографії жертв Голодомору були опубліковані ще більш масово у Західній пресі, вони б справили ще сильніший ефект на тодішню спільноту. Однак, цього не сталося, і я вдячний, що принаймні на Заході були люди, які бачили події на власні очі та занотовували їх. Чемберлен писав про значні втрати серед людей, тварин (коней, крупної рогатої худоби), і як наслідок, і без того важка робота селян стала по-справжньому нестерпною. Через втрату коней, брак техніки Чемберлену доводилось бачити, як чоловіки та жінки тягнуть плуга замість коней під час його поїздки в Україну¹⁶.

---

¹⁴ Там само. С.71-72.

¹⁵ Там само. С.73.

¹⁶ Там само. С.74.

Радянська пропаганда дуже часто виправдовувала свою неспроможність зібрати врожай через «відсталість» селян, які нібито не були здатні оброблювати землю. Однак, Чемберлен зруйнував цей міф у своїй книзі, описуючи славнозвісний та родючий український чорнозем, який точно міг би впоратись з врожаєм. Однак, саме на українських землях був найбільший спротив колективізації, і не тому що селяни не розуміли, що передвіщала аграрна політика з колгоспами. Українські селяни чудово розуміли, що відбувається. Загалом поширене неприйняття та заперечення селянами України колективізації було закладене у двох аспектах. Перший був психологічним, інший – матеріальний. І ці два аспекти були тісно взаємопов'язані між собою¹⁷.

Психологічний аспект якраз стосувався відчуття приватності, незалежності, володіння своїм майном. Все це мало походження в традиціях. Селяни звикли утримувати навіть невелике, зате своє угіддя разом з конем та іншою худобою. Аж раптом з'являється система, яка все це цінне майно відбирає, і воно тепер належить державним колгоспам. Цими колгоспами дуже часто керували або повні профани або взагалі некомпетентні люди в аграрній справі, що деморалізувало селян. Якщо зануритись в образ мислення тодішнього українського селянина, ми б теж певний час чинили спротив подібній системі, яка просто відбирає те, що здобувалось багаторічною важкою працею.

Матеріальний аспект стосувався самого процесу збору врожаю, коли людина могла бачити задовільний результат своєї роботи: зібраний врожай та відповідна оплата за нього. Все це сприймалось також, на думку Чемберлена, селянами як відчуття власної свободи, незалежності і компетентності, які були майже вщент зруйновані комуністами. Більше того, Чемберлен виокремив деякі слова та терміни, які так зненавиділи селяни. Наприклад, «хлібозаготівлі» та «контракція». Із хлібозаготівлями більш менш ясно, і сам автор розтлумачив їх як «зернові збори». Слово «контракція»

---

¹⁷ Там само. С.77.

розтлумачувалось як «стягнення», зокрема в селян воно асоціювалось з несправедливим стягненням, тому що як уважно помітив Чемберлен, селяни відпрацьовували більше ніж заробляли. Тобто фактично працювали «в мінус»¹⁸.

До вересня 1933 року у Чемберлена не було дозволу подорожувати селами, тобто до завершення збору врожаю. Дозвіл вирушити українськими селами він отримав, коли ситуація стабілізувалась і очевидні докази злочинів радянською влади (трупі людей просто на вулицях, розстріли та депортації) більшовики могли приховати від західних журналістів, аби у Заході не складався портрет СРСР як держави-терориста. До схожої тенденції зараз вдається Північна Корея, вирушивши до якої іноземець не зможе просто так ходити по вулицях міст або сіл. Лише по заздалегідь визначених маршрутах.

Після зняття заборони Чемберлен зміг відвідати три далекі один від одного регіони СРСР: Кропоткін, на Північному Кавказі; а також Полтаву та Білу Церкву в Україні. Окрім цього, він мав нагоду поспілкуватись на залізничних станціях (переважно Вільям Чемберлен подорожував саме залізницею) з селян з Південно-Східного узбережжя України, Донецького басейну та Чернігівської області. Окрім українських селян, Чемберлен також спілкувався з місцевими головами колгоспів, і на його думку, вони дуже часто значно применшували наслідки Голодомору. Натомість він відповідав, що на основі зроблених спостережень під час відрядження, Україна значно сильніше постраждала від Голодомору, ніж російські населені пункти поблизу Волги¹⁹.

Питання не просто життя, а виживання тоді в українців стояло дуже гостро. Вільям Чемберлен детально описав, що у всіх померлих від голоду були типові ознаки: вздутий живіт, набряклі кінцівки ніг, аномальні набряки під очима і переламані кістки. Голод також знищував імунітет людини, тому більшість могли запросто померти від звичайної простуди, так як організм не міг самостійно вже впоратись з інфекцією. Звичайно, Чемберлен також згадав про випадки каннібалізму. Наприклад, у Полтаві він почув від місцевих

---

¹⁸ Там само. С.78.

¹⁹ Chamberlin W.H. Russia's Iron Age. P.83.

жителів, що там навіть були спроби торгувати людським м'ясом. Місцева влада це дуже швидко виявила і розстріляла учасників злочину²⁰.

Вся історична відповідальність, як писав Чемберлен, звичайно лежить на радянській владі за Голодомор 1932-1933 рр. та його наслідки. Він цього не заперечував. Голод безсумнівно використовувався як інструмент внутрішньої політичної боротьби радянською владою, аби придушити будь-який можливий спротив та повстання з боку населення. А спротиви та повстання, звісно, були через чужорідність системи колективних господарств, яка не була притамана для українських землеробів. Адже голод, на думку Чемберлена, призводив до смерті у найбільш болючій та жахливій формі і тому міг використовуватись радянською владою²¹.

Зрештою і вся структура колективізації очима Чемберлена – це похмура карикатура утопічного світу, її безкоштовної та нібито добровільної співпраці та взаємодопомоги селян, яку так плекали довоєнні радикальні російські інтелектуали. Це гігантська система державного землевласництва, котра притискала селян схожим репресіями, як і царський уряд поступово сковував селян у ланцюги кріпацтва у XVII-XVIII століттях²².

Наступним джерелом інформації, що також слугував «очима та голосом Заходу» в роки Голодомору 1932-1933 рр. була газета «Свобода» українських мігрантів в США. Видавництво почало працювати ще з 1893 року в США і є найстарішою україномовною газетою закордоном. В роки радянської окупації і навіть в роки вже незалежної України (до 1998 р.) це було єдине закордонне українське видання, що робило публікації щоденно. Зараз у користувачів, і у мене як дослідника, є вільний доступ до архіву видання з 1893 по 2015 рр. на їхньому офіційному сайті: www.svoboda-news.com²³. Цікавим є також те, що вони досі використовують харківський правопис 1928 р., який цілеспрямовано

---

²⁰ Там само. С.87.

²¹ Там само. С.88.

²² Там само. С.92.

²³ Свобода – газета української громади в Америці.:

<https://svoboda-news.com/svwp/pdfapxiv>.

в роки колективізації знищувала радянська влада. «Свобода» зіграла дуже велику роль у поширенні ідей українства серед Заходу та інших українців в еміграції. З 1933 р. почали випускати англomовний тижневик «Ukrainian Weekly». Очільниками цього видавництва є Український Народний Союз, що виступає найстарішою громадською організацією серед української діаспори в США та Канаді.

У лютому, 15 числа 1932 р. газета «Свобода» випустила в Джерсі-Сіті номер газети, у якому була стаття з красномовною назвою «Москва хоче голодом виморити українських селян». Ми не можемо не погодитись з такою назвою, адже зміст статті лише підтвердив заголовок. Автор цієї статті спирався на радянську газету «Правда», яка опублікувала свою директиву про збір зерна в лютому. «Свобода» пише, що «більшевицька влада установила для українського селянства, вийшла занадто високою для такого хліборобського краю, як Україна.»²⁴.

Норма справді була зависокою і коштувала мільйони українських життів, про які писали попередньо розглянуті мною автори. Окрім цього «Свобода» критикувала радянське ЗМІ за те, що ті виправдовували недолугість системи колективних господарств і звалювали свої провали на так званих «кулаків» та опозицію, які просто ніби саботували завдання зі збору зерна для держави. Однак, це неправда. Фізично було неможливо виконати поставлений план хлібозаготівлі, і як ми зазначили раніше, аграрним питанням займались абсолютно некомпетентні та неосвічені люди в цьому секторі. На думку радянських змі, селяни нібито продавали таємно від держави зерно у величезних об'ємах. Як-от, написано про Єфимовський район(нині це Якимівський район Запорізької області, біля Мелітополя), де селяни продали понад 44 тисяч пудів збіжжя, а «...держави не одержала звідти й половини зернового податку...»²⁵.

---

²⁴ Випуск україномовної американської газети «Свобода» за 15 лютого 1932 року: <https://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1932/Svoboda-1932-036.pdf>.

²⁵ Там само.

Тенденція до пошуку винних, створення ворогів та перекладання відповідальності за свої провали на інших, як бачимо, прослідковувалась ще 90 років тому. Задового до повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Методи радянської пропаганди не надто відрізняються від російської.

Далі газета «Свобода» цитує «Правду»: «Лідерів Мелітопольського району, які заявили, що в районі вже давно нема зерна в селянства, а тому не можна виконати „продналогу“, газета називає опортуністами, бо — каже — хоч цей район не додав 9,000 тон зерна державі, то на ринку появляється в продажі зерно, котре селяни продають таємно. «Правда» каже, що подібні явища на Україні стали щоденними, а тому „лише безоглядною боротьбою з куркулями та з їх агентами-опортуністами можна досягнути перемогу на збіжевому фронті“...»²⁶.

Відповідно, радянська тоталітарна система вирішила через збіжжя також знищувати доволі часто придуманих ворогів. Пошук винних, так званих «опортуністів», тобто тих «хто шукає можливість». Навіть якщо і була таємна комерція, то цей крок, на мою думку, був вимушеним через неможливість нормально прогодувати селянам власні сім'ї. Очевидно, що тієї оплати у вигляді декількох копійок та трудоднів не вистачало навіть на те, щоб забезпечити собі прожитковий мінімум. Для мене цікавим є те, що ця сільськогосподарська техніка, як і решта техніки була запозичена переважно в США. Наприклад, навіть багатьом всім відома «Полуторка» була повністю скопійована з Форду-А 1932 р. Однак, адекватну систему збору врожаю вони запозичити не могли (і не хотіли).

Протягом нашого дослідження під час написання дипломної роботи ми не могли не розглянути англomовний тижневик «Ukrainian Weekly»²⁷. Хоча він і почав випускатись на рік пізніше згаданого випуску «Свободи», проте це був серйозний крок до співпраці українців з представниками Заходу і щоб «очі

---

²⁶ Там само.

²⁷ The Ukrainian Weekly. Vol.I. 1933-1969.287 p.:

https://www.scribd.com/fullscreen/14991416?access_key=key-1544evpan0ny0maalnwn.

Заходу» не були осліплені токсичними викидами радянської пропаганди. Англомовний тижневик, відповідно із задумом авторів, повинен був виконувати подвійну місію. По-перше, виховувати та залучати молодих українців в еміграції до спільноти України в США. А по-друге, розповісти всьому світові правду про Україну²⁸.

У своєму дебютному випуску тижневик присвятив статтю про Великий Голод 1932-1933 рр. Пройшла ціла низка зустрічей українських мігрантів в Америці та Канаді, де вони протестували проти варварських спроб більшовиків виморити голодом та скоротити населення українців в Україні.

Загалом «Ukrainian Weekly» чітко висловив свою позицію і подальші дії стосовно великої трагедії, яка спіткала український народ: «Ми повинні продовжувати протестувати не зважаючи на більшу впізнаваність СРСР американцями. У нашій боротьбі супроти радянської влади ми віримо та маємо розуміння стосовно співчуття серед значної кількості американців. Це підтверджується співчутливою манерою, з якою американська преса повідомляє про наші різноманітні масові зібрання протесту, паради протесту та меморандуми, надіслані президенту та високим урядовцям. Сам цей факт, окрім важливіших гуманітарних міркувань, має спонукати нас до більших зусиль познайомити цивілізований світ із жахливими умовами, які панували в Україні під радянською владою: умовами, які можна усунути, лише дозволивши українській нації жити своїм життям по-своєму, бо, поки Україна залишається під владою Москви, чи то правління царське чи комуністичне, так довго воно буде об'єктом російського переслідування, експлуатації та денаціоналізації»²⁹.

Спроби авторів тижневика розповісти світові правду не можуть не надихати, адже в ті часи Америка теж була далеко не в найкращому становищі і потерпала від наслідків Великої Депресії. Ми можемо припустити, що для більшості американців ця тема не була близькою, адже СРСР був надто далеко від США, і в них на той час вистачало своїх проблем. Також у цих текстах було

---

²⁸ The Ukrainian Weekly. Vol.I. 1933-1969. P.12.

²⁹ The Ukrainian Weekly. Vol.I. 1933-1969. P.14.

дуже багато покликань на Вільяма Чемберлена, про якого я вже згадував. Вони опублікували опитування журналіста з українською дівчиною, занотований самим Чемберленом:

«Де твоя мати?!» - спитав він її.

«Вона померла з голоду минулої зими.» - відповіла дівчина пласким, неживим голом.

«Чи маєш ти братів або сестер?» - спитав журналіст.

«У мене було їх чотири. Вони всі теж загинули.» - сказала дівчина.

«Коли?» - уточнює журналіст.

«Минулої зими та весни.»

«А де твій батько?»

«Він зараз працює в полі»³⁰.

Подібні втрати зачепили мільйони українців, і про це, звичайно, англomовний тижневик не міг мовчати. Автори збирали поточні свідчення з 1930-х рр. з різних куточків світу. Наприклад, збереглась вирізка зі звіту німецької преси за 17 серпня 1934: «...преса в Німеччині висунула різкі звинувачення, що радянська влада свідомо перешкоджає проведенню робіт з надання допомоги мільйонам голодуючих в Україні та інших частинах СРСР»³¹.

Деякі представники релігійних громад із Заходу теж критикували дії радянської влади. Для доказу зачитуємо фрагмент звіту Континентального Євангельського Товариства за 29 листопада 1935 р: «На жаль, є достатні незаперечні докази того, що є території, охоплені голодом у широких масштабах, де все ще, на третій рік неврожаїв, кілька мільйонів людей страждають від муки тривалого голоду. Голод посилюється радянським захопленням продовольства для підтримки військових сил, промислових класів і для експорту. Справжні культиватори ґрунту позбавлені можливості забезпечувати ремісників міст. Особливо служителі релігії були віднесені до категорії, яка позбавляла їх права найнеобхіднішого життя через відмову в

---

³⁰ The Ukrainian Weekly. Vol.I. 1933-1969. P.16.

³¹ Там само. С.17.

продовольчих картках, наданих робітничим класам, які, як кажуть, були єдиною частиною економічного значення для країни та лояльними до уряду»³².

1.2. Наступні покоління західних публіцистів про Голодомор (1940-1980-ті рр.)

Тема Голодомору в Україні 1932-1933 рр. залишалась відкритою для розслідування та вивчення і через декілька десятиліть. Тепер настав час людей, які хоч могли і не мати подібного моторошного досвіду, як-от найперші дослідники, проте їхня задача полягала в іншому. А саме у продовженні вивчення і надалі поширювати правду серед людей Заходу. У цьому підрозділі будуть більш детально розглянуті напрацювання представників діаспори, а також професійних західних істориків ХХ ст., для яких ця тема стала провідною у науковому житті.

Завдяки напрацюванням попередніх авторів, наступні покоління змогли також розвинути культуру історичної пам'яті в темі Голодомору. Історична пам'ять теж стала важливою складовою для поширення злочинів радянської влади серед Заходу. Адже постійне нагадування про зло, навіть якщо воно було в минулому, збереже більш об'єктивний погляд західного суспільства. Особливо це актуально в наш час, коли Україна дуже залежна від військової та гуманітарної допомоги західних союзників.

У 1947 році світ побачила публіцистична праця американського громадського діяча – Меннінга Кларенса. Книжка має назву «Ukraine under the Soviets» дослівно – Україна під Советами, або радянською владою)³³. У праці Кларенс описав історичний період України в часи міжвоєнного періоду, часі Другої світової та трохи післявоєнний період. Темі Голодомору він присвятив

---

³² Там само. С.19.

³³ Manning C.A. Ukraine under the Soviets. New York, 1947. 224 p.

три розділи. Кларенс намагався розглянути першу п'ятирічку з 1928 по 1933 рр, Голодомор та реакцію Заходу на дії радянської влади. Відповідно, ця праця була однією з перших з теми Голодомору, адже до цього праці мали більше характер журналістського розслідування, мемуаристики. Тобто цю книгу можна вже розглядати як продукт наступного покоління, створеного на основі наявних першоджерел. На думку Кларенса Меннінга, основними причинами Великого голоду стали проблеми соціально-економічного характеру: некомпетентне керівництво і виснажлива та поспішна система збору врожаю. Отже, варто більш детально зупинитись безпосередньо на самому тексті з книги.

Напередодні самої колективізації, як описав Меннінг, що «...Ленін та компартія ніколи не приховувала того, що НЕП (Нова Економічна Політика) була лише проміжною ланкою заради того, щоб побороти стагнацію та деморалізацію, які стали результатом Громадянської війни та політики Воєнного комунізму»³⁴. Тобто НЕП не розглядався як кінцева мета для радянської влади, і також це не був знак якогось зближення з капіталістичним Заходом. Лише як крок для заспокоєння настроїв серед населення і відновлення того економічного потенціалу до війни та першого голоду 1921-1922 рр. Кларенс Меннінг це чудово розумів.

Відповідно, з усуненням непманів (серед яких були підприємливі селяни) відкрився шлях для подібного нападу на заможніші класи селян і тих, хто скористався дією українського земельного кодексу, який, як ми бачили, був менш жорстким, ніж подібні домовленості в РСФРР, де земельне суспільство було організоване набагато більше за принципом колективу, ніж це було в Україні. Тобто для України був властивий більш індивідуальний спосіб ведення господарства та жага приватної власності.

Одним з передумов було до колективізації в Україні було те, що влада могла окремо застосувати будь-який із законів проти оренди землі чи найму найнятих робітників, оскільки в обох випадках положення були залишені

---

³⁴ Manning C.A. Ukraine under the Soviets. P.85.

нечіткими та невизначеними, щоб влада могла діяти, коли забажала. Власне кажучи, одним із перших заходів адміністрації Української Радянської Республіки стало скорочення терміну оренди з тринадцяти до шести років. Таким чином можна було легко зірвати багато розрахунків, які були зроблені багатшими і прогресивнішими землевласниками. Це був один з перших кроків до тотальної колективізації³⁵.

Під час прийняття Першої п'ятирічки вже не могла йти мова про навіть формальну незалежність українців у сфері сільського господарства та комерційного сектору. Більше того, Меннінг наголошував на тому, що «...роль російського елемента в державі продовжував зростати і щоразу було більш можливим відродити старі аргументи на користь русифікації»³⁶. Виходить так, що Кларенс також знав про згортання українізації, і що колективізація мала набагато більш глобальну суть, ніж просто знищення будь-яких проявів приватної власності в економіці. Це також було кроком до знищення будь-яких прагнень незалежності від СРСР як на державному рівні, так і на рівні особистості.

Селяни, на думку Меннінга, були менше підкорялись таким новим змінам (особливо в Україні) та були переконані, що вони є господарями власної долі. Однак, радянська система все ж прагнула їх об'єднати в систему колективних господарств незалежно від їхнього бажання чи думки. Далі Меннінг пише про те, до яких кроків на початку колективізації вдалась радянська влада, щоб знищити спротив серед селян. Як вважає сам автор, вони використали принцип «розділяй і владарюй», а саме: почали розпалювати ворожнечу між заможними та бідними селянами для подальшого процесу розкуркулення та залучення до колгоспів заможних селян³⁷.

Вони намагались створити та поширити негативний образ заможного селянина, як експлуататора бідних селян. На жаль, їм вдалось посіяти вогонь ненависті серед поміж населення. Зараз такі дії професійні психологи називали

---

³⁵ Там само. С.86.

³⁶ Там само. С.89.

³⁷ Там само. С.90.

б абрєвіатурою «ІПСО» інформаційно-психологічні операції), адже елементи цього образу заможного селянина-експлуататора («куркуля» або «кулака») є частинами також інформаційної війни та пропаганди СРСР.

Окрім спроб створення негативного образу забезпечених українських селян, усе робилось для того, щоб зробити систему сільського господарства повністю централізованою (центр, відповідно, Москва), і всі союзні республіки теж мали підпорядковуватись цьому центру в аграрному питанні. Як пише Меннінг: «...Це призупинило інтенсивний розвиток українського сільського господарства, якому сприяв раніше український земельний кодекс, і запровадило новий лад, за якого селяни перебували в такому самому становищі, як і робітники заводів»³⁸.

Сільське господарство повинно було стати механізованим та працювати на більше кількість продукції, а не якість. І це теж шкодило врожаям. Далі відбулися зміни в методах збору продуктів в межах колективних господарств. Згідно з колективістською системою, господарства тепер робили внески не відповідно до зібраного врожаю, а відповідно до кількості землі, яку потрібно було засіяти. І суму цього внеску потрібно було віддати, не дивлячись навіть на природні фактори. Наприклад, погані погодні умови, через які не вдалось зібрати врожай. Селяни у будь-якому випадку мусили здати на суму, яка еквівалентна тому врожаю, що мав бути зібраний згідно плану.

Звичайно, такі умови збору врожаю призвели до краху та голоду через дуже часті нереалістичні плани заготівлі, про які теж згадував Меннінг. І що ці умови теж могли розглядатись радянською владою, як спосіб послаблення економічного впливу селян (кожного як окремої одиниці суспільства) та централізувати весь аграрний сектор, як один суцільний колгосп, що звичайно не могло ефективно працювати, тому що ґрунт також не міг бути всюди однаковий для збору врожаю. Однак, як зазначив Меннінг, радянську владу це не хвилювало ³⁹.

---

³⁸ Там само. С.93.

³⁹ Там само. С.94.

Більше того, негативно на ситуацію вплинула заборона майже всіх можливостей забезпечення сировиною. За старішого ладу українські селяни мали час, особливо взимку, працювати вдома і забезпечувати собі більшу частину своїх потреб промисловими виробами. Вони вміли обробляти шкіру, тканину та дерево. Тепер це стало неможливим, оскільки окремі ділянки були надто малі, щоб забезпечити необхідну сировину, і селяни були змушені, щоб задовольнити свої базові потреби, покладатися на товари, вироблені державними заводами ⁴⁰.

Ці товари завжди були нижчої якості та кількісними, тому що суть п'ятирічного плану полягала в якнайшвидшому розвитку важкої промисловості, а уряд не піклувався про те, щоб села були забезпечені товарами широкого вжитку. Було зосереджено свою увагу на тих галузях, які могли бути використані у військових приготуваннях. Навіть коли радянська влада в Одесі та Харкові зверталася з клопотаннями про дозвіл заснувати текстильні фабрики, їм наполегливо сказали, що план передбачає створення таких фабрик лише в окремих частинах РРФСР. Таким чином, до місцевого дефіциту додавалися витрати на далеке транспортування, що робило ціну непомерно високою навіть для отриманих товарів.

До поступового примусового залучення українських селян до колгоспів також створювались та затверджувались нові укази. Як-от від 6 серпня 1932 року був прийнятий закон про «захист соціалістичного майна». Відповідно до цього нового закону, як зазначив Меннінг, навіть «...викрадення одного пшеничного колоска з колгоспу каратиметься 10 роками концентраційних таборів»⁴¹. Єдиним легальним способом отримати своє зерно можна було лише від колгоспної адміністрації. Кларенс Меннінг був одним з перших професійних фахових істориків, який згадав за цей закон. Наразі в сучасній історіографії згадується сумнозвісний «Закон про 5 колосків», який теж стосувався соціалістичного майна.

---

⁴⁰ Там само. С.95.

⁴¹ Manning C.A. Ukraine under the Soviets. P.96.

Кларенс Меннінг у своїй праці обґрунтовував бездарне адміністрування та керівництво та аграрним сектором, як одну з причин утворення Голодомору та виморення голодом мільйони українців. Тобто у Москві точно не врахували особливість місцевих кліматичних умов. Тут, власне кажучи, у нього збігається точка зору з Вільямом Чемберленом, проте цю думку Меннінг зумів розкрити, більш детально, висвітливши ще більше фактів. На початку 1933 р. ЦК ВКП (б) прийняли нову резолюцію, у якій відверто звинуватили Україну та її адміністрацію у провалі хлібозаготівель.

Опісля цієї резолюції було прийнято рішення сформувати спеціальні комісії та бригади (переважно з росіян), які ще більш ретельно повинні були відстежувати навіть найменші порушення серед селян у зборі врожаю. Одним з ініціаторів виступив один з організаторів Голодомору 1932-1933 рр. – Павло Постишев. Бригади заходили в села і робили найретельніші обшуки в хатах і коморах кожного селянина. Наприклад, перекопували землю навколо хати або ламали стіни будівлі, печі. Там селяни намагались сховати для себе останні запаси їжі через голод. Якщо знаходили хоча б найменші крихти зерна, селян могли депортувати, а загони забирали не тільки знайдене зерно, але й усе їстівне⁴².

Кларенс Меннінг у своїй публікації також розвіяв популярний у ті часи міф про те, що голод був створений лише проти заможних селян. Адже основна частина заможних селян була ліквідована ще до подій 1932-1933 рр. Найбільше загинуло та постраждало саме бідних селян з України.

Також Меннінг навів вагомий аргумент на користь штучності Голодомору. Опісля подій Великого голоду регіони Лівобережної України (Харківська область, Донбас) були заселені мільйонами етнічних росіян, що дало можливість масово русифікувати ці регіони. І наслідками голоду, на думку Меннінга, стала стабілізація колективного ведення сільського господарства та ломка старого способу життя по всій Україні. Більше того, це означало, що в економічній сфері Москва могла керувати українським життям,

---

⁴² Там само. С.97.

як хотіла. Це викликало на мить страх у населення, але не примирило його з долею і йшло поруч із спробою винищити старе українське культурне життя⁴³.

Наступним публіцистом, а також громадським діячем, що поширював правду про Голодомор, був Джон Стюарт. Очолював Лігу Європейської Свободи у Шотландії. Також він вважав, що Москва окупувала та поневолила інші народи, зокрема народ України. У 1953 р. в Австралії (такій далекій від України) на честь двадцятої річниці трагедії Голодомору опублікував доволі цікаву брошуру. У ній хоч і стисло, зате подані ключові епізоди та докази злочинів радянської влади під час Великого голоду⁴⁴.

Брошура має доволі красномовну назву «Tortured but unconquerable Ukraine» («Закатована, але нездоланна Україна»). У передмові автор зазначив, що він знав про трагедію, її ступінь тяжкості ще до навіть натяку про те, коли про це стало відомо закордоном. Стюарт з певною рефлексією звертався до себе, ніби виправдовуючись, чому він раніше не опублікував інформацію. Він зазначив, що їхні газети не наважувались опублікувати будь-яку критику в сторону радянської влади. Також автор у своїй передмові розкритикував західних політиків за те, що ті ніколи не читали історію росії, а наприкінці передмови Стюарт написав, що «...ми звичайні люди, нездатні виправити те, що сталось, можемо лише проявити наше глибоке співчуття Україні: закатованій, але нездоланній»⁴⁵.

У брошурі також є чотири фотографії померлих людей від голоду та зображення гравюри на дереві «Людей у ярма запрягли», яку намалював Ніл Хасевич (український художник-графік, громадський діяч та член ОУН). Автора гравюри Стюарт, звісно, зазначив. І ця ілюстрація чудово демонструє і передає всю фальшиву сутність радянської системи. У начебто прогресивній

---

⁴³ Там само. С.102.

⁴⁴ Steward J. F. Tortured but Unconquerable Ukraine. Sydney, 1953. 8 p.

⁴⁵ Steward J. F. Tortured but Unconquerable Ukraine. P.4.

та індустріальній країні, де є вся сучасна сільськогосподарська техніка, зображені селяни (чоловіки, жінки та діти) запряжені у плуг, наче худоба ⁴⁶.

Варто зазначити, що автор описував трагічні події не скільки науковою мовою, скільки більше літературною, але з перспективою для подальших наукових дискусій. Він також визначив надзвичайний героїзм українського народу, а СРСР – називав червоною російською імперією (зараз ця думка теж дуже популярна серед науковців). Загалом він подав ряд цікавих ідей. Наприклад, думка про так звану російську національну ідею. Тобто він розглядав Голодомор в Україні, як один з етапів підкорення одного з неросійських народів, а в глобальному сенсі – підкорення усього світу. І що ця ідея панує в російській ментальності століттями.

Саме з цієї причини українці були змушені пройти через насилля та шахрайство, загинути тисячами у в'язницях НКВС і мільйонами померти з голоду ⁴⁷. Тобто автор ще майже 70 років тому розповів про той самий «руській мір», який вбив або скалічив зараз російськими ракетами тисячі українців. Стюарт ще тоді наголосив на тому, що вся суть російської ідеї зводиться до терору та поневолення інших народів. Саме тому варто звинувачувати та критикувати не тільки якусь одну постать за масштабні злочини. Нести відповідальність повинен цілий народ, коли в його головах домінує така «національна ідея».

У 1933 році, як писав Стюарт, через вулиці Києва, Харкова, Одеси та інших міст нещасні плелись на опухлих ступнях, благаючи крихти хлібу або шукаючи огризки у сміттєвих купах. Вони були обморожені та брудні. Щоранку екіпажі котились вулицями, підбираючи рештки трупів. Цей рік приніс смерті до українських сіл. Багато населених пунктів, що мали до 3000 мешканців, тепер ледь набирали до двох або трьох сотень людей. Спустошені будинки були заселені росіянами не без сприяння Москви. І тепер вони замість законних мешканців орють та обробляють в Україні родючий чорнозем ⁴⁸.

---

⁴⁶ Там само. С.6.

⁴⁷ Там само. С.6.

⁴⁸ Steward J. F. Tortured but Unconquerable Ukraine. P.6.

Також він згадував про те, що залишивши українців фактично ні з чим через колективізацію та голод, вони довели їх не тільки до мученицької смерті, але й до божевілля. І насправді дуже страшно писати про те, що такі цивілізовані та культурні люди як українці були доведені буквально до канібалізму. Тут немає ніяких виправдань начебто поганому врожаю за 1932-1933 рр. Стюарт вважав, що врожаю вистачило для забезпечення українців не на один рік, проте «...Москва вирішила дати «урок» народу України»⁴⁹.

Брошура Стюарта пронизана огидою та ненавистю до радянської влади, відповідно, дуже сильно емоційно забарвлена лексика. Ми вважаємо, що подібна брошура мало кого могла залишити байдужим. У наш час замість брошур використовують соціальні мережі, як інструмент донесення якоїсь важливої думки до громадян. Змінились методи, проте суть залишилась тією самою. Стюарт порівнював СРСР зі справжньою дикою ордою (загалом таким це утворення було завжди). На думку автора, Україна є аванпостом, що боронить цивілізований Захід від цієї самої орди зі Сходу. Ідея є доволі сміливою і тому актуальна досі. Наприклад, прибічником цієї думки є український громадський діяч правої організації СІ-14 Євген Карась (нині є солдатом ЗСУ). Він теж поширює цю думку через соціальні мережі.

Аби закликати Захід більш активно реагувати на Голодомор в Україні саме злочин з боку СРСР, Стюарт вдавався до порівнянь, тобто він вважав, що на місці України могли б опинитись Британія, Франція, Італія та країни Скандинавії. Тобто там такі самі люди, які могли б бути доведені до зубожіння, голодної смерті. І підґрунтя цих всіх злочинів лежить не у більшовизмі, комунізмі, а саме в росії⁵⁰. І ця думка теж випереджала свій час на десятиліття. Також він критикував Захід за використання евфемізмів у своїй пресі на кшталт «труднощі», «позбавлення», «недостатня кількість їжі» тощо. Відповідно, як і підсумував Джон Стюарт, це викликало таку слабку реакцію в Заході на початку та протягом трагедії⁵¹.

---

⁴⁹ Там само. С.5.

⁵⁰ Там само. С.7.

⁵¹ Там само. С.8.

Якщо джерельна база перших західних спостережень Голодомору була слабкою (період з 1933 по 1952 рр.) через використання в основному свідчень очевидців, то наступні покоління дослідників намагались вже використати більш науковий підхід, щоб розкрити проблему з різних сторін. Все більше дослідників намагались розкрити проблему штучності Голодомору. Звичайно, про штучність першими почали говорити все-таки вихідці з України, як-от Федір Пігідо⁵².

У 1950-х роках почали з'являтися напрацювання вже більш документального типу, а не просто щось на кшталт есе чи мемуаристики. Такою, наприклад, була праця американського публіциста Уоррена Ісона «Аграрна робоча сила та населення СРСР:1926-1941». за 1954 рік⁵³. У цій праці подаються факти передумов та причин до колективізації і поступовість усіх механізмів до утворення системи колективних господарств з великою кількістю статистичних даних та покликань.

Були також твори, які в основному описували ідеологічну складову комунізму в СРСР, коротко розглядаючи тему Голодомору, як наприклад, Генрі Дінерстейн зі своєю книгою «Комунізм та російський селянин»⁵⁴. Проте ці 2 книги не вивчали дуже глибоко тему Голодомору в першу чергу. Вони вивчали у загальному аграрну історію СРСР. У формі посібника, але з періоду колективізації та Голодомору зробила американська дослідниця Анна Луїза Стронг зі своєю працею «Stalin Era» («Сталінська доба») за 1957 рік⁵⁵. Посібники теж не є поглибленим дослідженням, як монографія, але вони могли бути корисними в поширенні серед пересічного громадянина Заходу.

Серед видань 1950-х рр., що більш поглиблено розглядали тему Голодомору варто зазначити журналістське розслідування Роя Лейрда «Collective Farming in Russia A Political Study of the Soviet Kolkhozy». (Колективне фермерство в росії. Політичні дослідження радянських

---

⁵² Пігідо Ф. П. Україна під большевицькою окупацією. Мюнхен, 1956. 140 с.

⁵³ Eason W. W. Agricultural Labor Force and Population of the USSR. 1954. 210 p.

⁵⁴ Dinerstein H. S. Communism and the Russian Peasant, 1955. 254 p.

⁵⁵ Strong A. L. The Stalin Era. New York, 1957. 128 p.

колгоспів)⁵⁶. У цій праці Лейрд акцентував увагу саме на колективізації як ключовому чиннику, що призвів до голоду 1932-1933 рр. Тобто праця містить більш прагматичну точку зору про штучність голоду з економічної точки зору.

Натомість у своїх брошурах вітчизняні активісти з української діаспори США і Канади наголошували саме на проблемі Великого голоду як заздалегідь спланованого злочину радянської владою проти українців. Такими публіцистами були Микола Галій, що опублікував брошуру до 25-ї річниці Голодомору⁵⁷. А також був Костянтин Кононенко з брошурою з доволі цікавою назвою «Colonial disfranchisement and exploitation of Ukraine by Moscow» (Колоніальне позбавлення прав та експлуатація України Москвою)⁵⁸.

На нашу думку, підхід до розгляду теми Голодомору іноземними авторами та українцями, що виїхали закордон суттєво відрізняється. Іноземні автори більш холоднокровно могли оцінити проблему, оскільки ця трагедія не зачепила особисто їх або їхню країну. Відповідно, у їхніх працях зроблено більше акцент на соціально-економічний чинник проблеми (погана організація колективних господарств, і як наслідок, голод). Зовсім інша ситуація з вихідцями з України, для яких ця тема була особистою трагедією, і тому часто прослідковується у їхніх працях більш емоційно забарвлена лексика. Звичайно, дослідників з української діаспори можна зрозуміти, як і іноземців.

Цікавим є також те, що саме українська діаспора опублікувала найбільше праць іноземними мовами задля поширення їх серед країн Заходу. Також такий стиль написання у вигляді брошур міг бути орієнтований на пересічного громадянина, який навряд чи буде поглиблено вивчати історію України.

Серед західних публіцистів та ентузіастів вже 1960-х рр. тему Голодомору почала розкривати американська громадська діячка Дана

---

⁵⁶ Laird R. *Collective Farming in Russia*. 1958. 176 p.

⁵⁷ Haliy M. *The 25th Anniversary of the Great Famine in Ukraine*. New York, 1958. 11 p.

⁵⁸ Kononenko K. *Colonial disfranchisement and exploitation of Ukraine by Moscow*. New York, 1958. 30 p.

Далримпл. Вона писала для поважного у той час американського журналу «Soviet studies» (Радянські студії). У журналі за 1964 та 1965 рр. збереглися ґрунтовні статті на тему Великого голоду в Україні. Хоч вона і розглядала Україну лише як одну з тих союзних республік СРСР, без якихось покликань на багате історичне минуле України, і чомусь продовжила термін Голодомору до 1934 року. Відповідно, статті мали назву «The Soviet Famine of 1932-1934» (Радянський Голод 1932-1934 рр)⁵⁹ та «The Soviet Famine of 1932-1934. Some Further References» (Радянський Голод. Подальші спостереження)⁶⁰. Однак, вона провела доволі детальний аналіз у своїх публікаціях, не зважаючи на певні технічні недоліки.

На думку Далримпл, штучність голоду була пов'язана з руйнацією традиційного сільського господарства з приватним сектором і сурогатною заміною колективних господарств. Усе це, як ми знаємо, супроводжувалось репресіями та дуже високим податком хлібозаготівлі. Всі ці кроки, а також замовчування голоду та відвертою брехнею перед Заходом радянське керівництво, як зазначила Далримпл, хотіло досягти визнання США та вступити до Ліги Націй і розширити свій економічний вплив на Захід через масовий експорт зерна⁶¹. Варто зазначити, що статті Далримпл більше містять покликання на західні джерела, відповідно, не було мови про національний аспект голоду в Україні, проте її позиція стосовно штучності Голодомору і неадекватних економічних планів СРСР дуже чітка. Власне кажучи, ця точка зору була притаманна багатьом західним спостерігачам і поступово втратила актуальність лише у 1980-х рр.

В 1960-х рр. для українців в діаспорі було важливо почути і поширювати думку саме західних колег, тобто висвітлювати їхню позицію як реакцію цивілізованого та вільного Заходу на тоталітарний СРСР. Амбасадором з поширення західної думки тоді також виступив український громадський діяч

---

⁵⁹ Dalrymple D. The Soviet Famine of 1932–1934. 1964. Vol. XV. No. 3. P. 250–284.

⁶⁰ Dalrymple D. The Soviet Famine of 1932–1934: Some Further References. Soviet Studies. 1965. Vol. XV. No. 4. P. 471–474.

⁶¹ Dalrymple D. The Soviet Famine of 1932–1934: Some Further References. P.472-474.

– Роман Сербин. Він у 1968 році зробив публікацію про те, як британська спільнота реагувала на голод в Україні у 1930-х років⁶². Це була стаття для журналу, який спеціалізується на вивченні історії Центральної Європи. Тому назва теж відповідна: «A Journal of East-European History».

Більше того, для цього ж журналу було опубліковане спостереження про реакцію канадських громадян стосовно проблему голоду в Україні. Воно було зроблене канадським публіцистом – Алоїзієм Белавайдером⁶³. Взагалі Белавайдер теж спеціалізується на темі Канадсько-Радянських відносин, які були більш стримані та подекуди дружні через те, що канадська спільнота дещо побоювалась СРСР та її експерименти з економічними планами на фоні Великої депресії у своїй країні. За 2 роки до публікації у вище згаданому журналі Белавайдер вже опубліковував книгу, присвячену Канадсько-Радянським відносинам протягом 1920-1935 років⁶⁴.

Найбільше охопив опис про колективізацію та голод 7 розділ з цієї книги «Preliminary Skirmishes» («Попередні Сутички»)⁶⁵. На думку Белавайдера, тодішній капіталістичний світ Заходу не був здатен масово об'єктивно оцінювати інформацію, яка доносилась з СРСР про колективізацію, хлібозаготівлі. Він критикував західні ЗМІ через те, що ті посилялись на інформацію з офіційних радянських газет⁶⁶. Саме тому «New York Times» з випуском газети за 6 грудня 1930 писала про так звану успішність колективізації та характеризувала 5-річний план як «найбільшу соціально-економічну галузь бізнесу у світі» і додала, що «...якщо це досягає успіху, тоді всі капіталістичні країни заплатять ціну за цей успіх»⁶⁷.

---

⁶² Serbyn Roman. British Public Opinion and the Famine in Ukraine. P. 93.

⁶³ Balawyder A. Canadian Fears of Soviet Competition, 1929–1932. 1968. Vol. 8. No 4. P. 7–15.

⁶⁴ Balawyder A. Canadian-Soviet Relations. Montreal, 1966. 238 p.:

<https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwim54mqzCH7AhVFPOwKHa1sAg4QFnoECAgQAOQ&url=https%3A%2F%2Fescholarship.mcgill.ca%2Fdownloads%2Frb68xg26v&usq=AOvVaw1PHnte5twGRWtY1yPTNE8C>.

⁶⁵ Там само. С.110-127.

⁶⁶ Там само. С.114.

⁶⁷ Там само. С.128.

Белавейдер паралельно згадував у цьому розділі ще думки європейських економістів, як-от В.С.Вассермана, французького економіста. Белавейдер писав, про застереження Вассермана стосовно впливу російських продуктів на ринок Заходу на фоні депресії: «Становлення російських продуктів на світовому ринку створить ситуацію, яка вимагатиме важливого переналаштування світової торгівлі і без сумніву продовжить нинішню Велику депресію»⁶⁸. До того ж у цій промові йшла мова не тільки про зерно, але й про корисні копалини, як-от вугілля. Як можна помітити, ситуація із залежністю від російських ресурсів була як тоді, так і зараз повторилась у наш час. На щастя, Захід зараз більш активно (як ніколи раніше) реагує на тоталітарну державу-терориста.

Вже у публікації в журналі за 1968 р. Белавейдер намагався проаналізувати здебільшого думку своїх співгромадян 1930-х. Разом з Щербиним він прийшов до невтішного висновку, що попри спроби та зусилля української діаспори та іноземних громадських діячів, Захід дотримувався більш нейтральної, навіть дружньої позиції у відносинах з СРСР. І вони продовжували існувати в атмосфері натягнутої дружності навіть попри очевидні докази в джерельній базі цих журналів та інших працях. Наприклад, Роман Щербин зробив покликання на британські документи дипломатів, де було чітко написано про те, «що у Великобританії чудово розуміли штучність та національне підґрунтя голоду, який в Москві розцінювали як зброю у війні проти селянства та неросіян»⁶⁹.

Наступне десятиліття ознаменувалось ще більшою активізацією серед українців в діаспорі заради поширення теми Голодомору. Відповідно, почали частіше з'являться праці не тільки англійською, але й німецькою мовою. Таким публіцистом був Василь Плющ. Його праці мали стиль науково-популярних і були орієнтовані на звичайних читачів. Голод розглядався ним як абсолютно штучний і як зброя для підкорення українців та їхню ідентичність російським більшовизмом. Цю доступну та зрозумілу тези він

---

⁶⁸ Там само. С.128.

⁶⁹ Serbyn R. British Public Opinion and the Famine in Ukraine...

намагався донести у Мюнхені, опублікувавши одну працю двома мовами – англійською та німецькою «Genocide of the Ukrainian People» або «Mord am ukrainischen Volk» («Вбивство українського народу»)⁷⁰. Василь Плющ був одним з тих, хто ледь не вперше застосував терміни акт геноциду для теми Голодомору і намагався цю позицію просунути через західних спостерігачів, щоб привернути ще більше уваги людей Заходу і переоцінити відносини з СРСР.

Загалом в 1970-х рр. найбільш активно проблемою розгляду Голодомору в Україні займалися українські громадські діячі з діаспори: К.Левченко, І.Вовчук⁷¹. Західні колеги у своїй більшості тоді ще розцінювали тему більш однобоко. Тобто вони розглядали цей період здебільшого лише як невелику частину економічної історії СРСР, і тому західна історична думка майже не розповідала про національний підтекст. Деякі західні дослідники дуже часто поверхнево тоді описували тему, приділивши їй всього декілька сторінок.

Наприклад, таким чином зробив британський публіцист та громадський діяч Алек Ноув. У своїй праці «An Economic History of the U.S.S.R.»⁷² він виклав короткий аналіз передумов та причин голоду. Загалом він багато де повторював тезу своїх західних колег про кризовий стан речей через поспішну та погано організовану колективізацію. Також цій праці властиві деякі евфемізми. Зокрема слово «контрзаходи» замість «репресії» або «терор», коли він описував саме каральні дії радянської влади проти селянства.

Ми вважаємо, що публіцист або будь-який інший діяч не повинен застосовувати пом'якшувальні слова, коли описує такі жахливі речі як масовий голод, репресії. Тут евфемізми не є доречними, тому що це суттєво впливатиме на якість наукової роботи в гіршу сторону.

Більш глобальним спостереженням з теми Великого голоду наприкінці 1970-х рр. відзначився французький громадський діяч – Ален Безансон. Він

---

⁷⁰ Plyusch W. Mord am ukrainischen Volk Munchen, 1973 40 s.

⁷¹ Левченко К. Походження московського большевизму і справжні причини голоду в 1932–33 роках. Мюнхен, 1973. 1057 с.

⁷² Nove A. An Economic History of the U.S.S.R. Baltimore, 1972. 416 p.

розглядав голод та колективізацію як один із засобів СРСР для асиміляції українців. Безансон був переконаний, що Голодомор 1932-1933 рр. мав на меті взагалі знищити соціальну базу української національної ідентичності, носіями якої були не тільки інтелігенція, але й селяни. На його думку, це було однією з ключових цілей Сталіна після узурпації влади і поширення відверто імперської політики СРСР. Праця Безансона має назву «Етноцид українців в УРСР»⁷³. Він один з перших західних дослідників використав термін «етноцид» в контексті Голодомору.

Американсько-канадський публіцист та журналіст українського походження Марко Царинник у 80-х роках зосередив свій науковий інтерес на темі Голодомору 1932-1933 рр. очима Заходу, тобто він взявся за дослідження преси тих часів та основних дійових осіб: Г.Джонса, М.Маггеріджа, М.Салліванта, В.Дюранті. У науковому доробку Царинника збереглися 2 статті, які він опублікував у англomовному тижневику української діаспори «Ukrainian Weekly». Перша з цих статей (опублікована 29 травня 1983 р.) була присвячена здебільшого Маггеріджу, у якого Царинник взяв інтерв'ю. Маггерідж тоді висловив свою точку зору стосовно голоду. Царинник писав, що Маггерідж прокоментував Великий голод 1932-1933 рр. «...як етнічні протиріччя між росіянами та українцями, і тоді провадилась саме колоніальна політика Кремля...»⁷⁴.

Інша стаття була опублікована 6 листопада 1983 р. у цьому ж тижневику, і стосувалась вона свідчень Майкла Салліванта стосовно колективізації та боротьби проти всього українського і про те, як Україна чинила спротив система колективних господарств⁷⁵. Загалом Саллівант відповідав на доволі

---

⁷³ Besanson A. The ethnocide of Ukrainians in USSR. Paris, 1978. 163 p.

⁷⁴ Carynnyk M. Deliberate, «diabolical» starvation Malcolm Muggeridge on Stalin's famine. The Ukrainian Weekly. May 29. 1983. Vol. LI.: <https://www.ukrweekly.com/uw/wp/deliberate-diabolical-starvation-malcolm-muggeridge-on-stalins-famine/>.

⁷⁵ Carynnyk M. Sullivant on politics of collectivization and famine. The Ukrainian Weekly. 1983. November 6. No 44.: <https://www.ukrweekly.com/uw/wp/sullivant-on-politics-of-collectivization-and-famine/2/>.

чіткі запитання Царинника. Наприклад, «Що колективізація означала для селян?». Саллівант відповів, що саме радикально нова система колективних господарств (а вона нічого не мала спільного з минулою та більш традиційною формою і ведення господарства) була сприйнята українськими селянами як атака на їхні традиції та цінності. Відповідно, якийсь час був спротив з боку населення, яке намагалось захистити свої традиції та цінності⁷⁶.

Також він зазначив, що на початку колективізації комуністи не користувались особливою підтримкою та популярністю серед українського селянства. У запровадженні колективізації відіграли значну роль місцеві лідери комуністичної партії. Однак, не спрацьовувало належним чином. Більше того, селяни могли просто (щоб не віддавати нічого державі у колгоспи) власноруч знищувати посіви. Тобто колективізація, на думку Салліванта, часто запроваджувалась силовими методами через арести та репресії, відповідно, точилась справжня війна, протистояння між радянською владою та українськими селянами⁷⁷.

Висновки до 1 розділу

Отже, злочини радянської влади під час штучно створеного Голодомору 1932-1933 рр. намагались поширити на Заході різні журналісти, громадські та релігійні організації. Всі вище перелічені автори, організації не замовчували проблему. Вони стали першими серед тих, хто почав розповідати цивілізованому світові про злочин, який не можна виправдати ніяким оборонним комплексом чи індустріалізацією, як про це дуже любляють розповідати сучасні неокомуністи. Гаррет Джонс, Малкольм Маггерідж, Рафаель Лемкін, Вільям Генрі Чемберлен – перші серед представників Заходу почали своє дослідження теми, яка досі є відкритою для науковців з усього світу. Вони стали першими борцями за правду. Незважаючи на те, що деякі

---

⁷⁶ Carynnyk M. Sullivant on politics of collectivization and famine. P.7.

⁷⁷ Там само. С.7.

серед них мали певні симпатії до СРСР перед доленосною поїздкою, все-таки не можна недооцінювати їх внесок у вивчення Голодомору.

Їхні голоси були почуті попри шалений тиск і надто високі ризики, адже перебуваючи в тоталітарній країні під час заборони приїздити до неї могло коштувати життя цим відважним людям. 90 років тому вони стали тими людьми, котрі на весь розповіли про «руській мір». На нашу суб'єктивну думку, так теж можна описати те, що вчинила радянська влада з українським народом. Те що ця держава мала іншу назву, не міняє їхньої сутності. Українці, які проживали в країнах Заходу, теж зробили свій максимум для розкриття проблеми, створивши навіть англomовне видання «Ukrainian Weekly» (воно функціонує досі), щоб транслювати ті новини на ще більшу масу людей. Перші борці за правду дали поштовх для досліджень наступним поколінням західних істориків, журналістів протягом другої половини ХХ століття.

Період з кінця 1940-х рр. до 1980-х був переломною фазою в дослідженні теми Голодомору в Україні серед західних дослідників та суспільства загалом. Це був довгий шлях до визнання Заходом проблеми не лише з точки зору економічної кризи, розколу у суспільстві чи невмілому адмініструванні аграрним сектором, але як і загальнонаціональної трагедії, геноциду українського народу радянською владою протягом 1932-1933 рр. У тогочасному західному суспільстві теж панувала свого роду завеса з усіх можливих і неможливих стереотипів про СРСР та інші союзні республіки. Західне суспільство у своїй масі сприймало Україну максимум лише як одну з тих союзних республік (це за умови, що вони взагалі знали про її існування). Для пересічного американця чи європейця той світ був однією величезною державою під назвою «U.S.S.R».

Для переосмислення проблеми пішло декілька десятиліть або приблизно 2 покоління, щоб врешті суспільство та наукове середовище змогло оцінити та дослідити тему більш глобально. Звичайно, це переосмислення історичної західної думки відбулось і завдяки великим заслугам української діаспори в США та Канаді. Вони зробили колосальну роботу для поширення злочинів радянської влади. Звичайно, далеко не всі погоджувались з українською

діаспорою, проте ряд описаних мною західних дослідників дуже серйозно поставились до теми дослідження і знайшов спільну мову з українцями в еміграції. Ми вважаємо, що з 1980-х рр. почався процес усвідомлення України та її історії західним суспільством та науковим середовищем. На превелике щастя, цей процес триває досі, і завдяки йому зараз Захід активну підтримує нашу країну як ніколи у війні з тоталітарним нащадком СРСР.

РОЗДІЛ 2. «ОАЗИС ПОСЕРЕД ПУСТЕЛІ»

2.1. Волтер Дюранті – рупор радянської пропаганди в країнах Заходу

У кваліфікаційній роботі ми вирішили розділити тему на 2 сторони конфлікту. На одній «чаші терезів» у нас дослідники, які намагались дізнатись правду та донести її до світу, а на іншій – люди, що замовчували Голод або відверто про нього брехали, заперечували його відсутність. Наша дослідницька робота чимось нагадує зараз нагадує художню книгу, у якій так само зазвичай присутні протагоністи та антагоністи. Без дослідження так званих «антагоністів» історія вийде однобокою, категоричною і нецікавою. В історичній науці немає місця примітивній категоричності, саме тому другий розділ присвячений персоналіям, які з певних причини заперечували Голодомор 1932-1933 рр. або відкрито підтримували СРСР та його політиці.

На нашу думку, першою такою значною історичною фігурою, що маштабно заперечувала і брехала про Голодомор на весь світ в авторитетних ЗМІ, став Волтер Дюранті. Англо-американський журналіст і керівник московського бюро «New York Times» (дуже авторитетного видання тоді і в наш час). У міжвоєнний період він зумів досягти кар'єрних успіхів, взявши ексклюзивне інтерв'ю у Сталіна 1929 р., і завдяки цьому інтерв'ю та низці статей, він отримав у 1932 р. Пулітцерівську премію – найпрестижнішу у сфері журналістики. Здавалося б, про яку справедливість може йти мова, коли нагороди отримує той, хто насправді повинен відбувати термін у в'язниці. Чому Волтер Дюранті став вартим цієї премії попри злочинне замовчування Голодомору в Україні та як він міг глобально вплинути на сприйняття СРСР Заходом ?

У своїх статтях Волтер Дюранті дуже часто використовував пом'якшувальну лексику, замінюючи слова «колективізація» та «голод» на «соціалізація» та «скорочення в їжі»⁷⁸. До речі, це дуже схоже на те, як зараз

---

⁷⁸ Duranty W. Russians hungry but not starving.:

https://www.garethjones.org/soviet_articles/russians_hungry_not_starving.htm.

використовує російська пропаганда евфемізми у війні проти України, називаючи війну «спецоперацією», а окупацію українських населених пунктів з подальшим знищенням інфраструктури та людей – «звільненням». Примітивна та велика у своїх масштабах брехня.

Дюранті працював в СРСР ще з початку 1920-х рр. у Москві, відповідно, за цей тривалий період він міг оцінити життя в комуністичному світі. Більше того, він після свого проживання в СРСР випустив книгу «Duranty Reports Russia», у якій він описав історію СРСР у міжвоєнний період у компліментарній формі та розмістив свої репортажі (у тому числі те саме ексклюзивне інтерв'ю зі Сталіним)⁷⁹.

Одна з його з найбільш знаменитих статей за 31 березня 1933 р. «Russians Hungry But Not Starving», була написана у формі такої собі відповіді на журналістське розслідування Гаррета Джонса, яке він намагався розкритикувати та виправдати дії радянської влади під колективізації та Великого голоду. Коментуючи заяву Джонса про масовий голод та смерті серед місцевого населення, Дюранті писав, що «...але грубо кажучи, ти не зможеш приготувати омлет, не розбивши яйця, і більшовицьким лідерам просто байдуже на залучені жертви заради просування соціалізації так само, як будь-який Генерал під час Світової війни віддає наказ атакувати попри високу ціну, щоб показати своєму начальству, що він і його дивізія мають належний солдатський дух. Насправді Більшовики більш байдужі, оскільки вони керуються фанатичними переконаннями...»⁸⁰.

Цієї думкою Волтер Дюранті хотів довести, що «ціль таки виправдовує засоби». Він виправдовував колективізацію і внутрішню політику СРСР загалом, дуже значним і масштабним. Він не приховував своєї прихильності до радянської влади і вважав, що народи СРСР суттєво відрізняються від людей Заходу, тобто такі як азіати. Тому Дюранті зазначав, що для ефективного керування таким населенням потрібна жорстка тоталітарна

---

⁷⁹ Duranty W. *Duranty Reports Russia*. New York, 1934. 422 p.:

<https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.89299/page/n7/mode/2up>

⁸⁰ Duranty W. *Russians hungry but not starving...*

система, щоб утримати владу. Модель демократичного та капіталістичного Заходу з приватною власністю, на думку Дюранті, була чужорідною для мешканців СРСР.

Ми вважаємо, що у світогляді та думках Дюранті Україна фігурувала лише як одна з країн СРСР, і він не врахував (або принципово цього не робив) того, що традиція і жага до приватної власності серед селян в Україні зберігалась давно попри імперську політику росії, саме тому в його напрацюваннях спостерігається суб'єктивізація проблеми та певна ідеологічна заангажованість стосовно голоду. Дюранті все ж визнавав правдоподібність свідчень Джонса у своїй статті, оскільки приховати тисячі смертей було вже неможливо. Проте він використовував підміну понять та термінів: «Тут спостерігаються серйозні скорочення їжі по всій країні, з поодинокими випадками у добре керованій державі або колгоспів...»⁸¹.

Далі Дюранті пише про те, що загальний стан речей міст та війська і причини високої смертності: «Великі міста і армія достатньо забезпечені продовольством. Фактичного голоду чи смертей від голоду немає, але є широка смертність від хвороб через недоїдання...»⁸². Його теза про хвороби через недоїдання часто збігались з офіційною повісткою радянських ЗМІ тих часів, тому не дивно, що була свідомо підміна фактів.

У підсумку цієї статті Дюранті зазначив, що умови в деяких регіонах на окремих ділянках були поганими, як-от в Україні, Північному Кавказі та Нижній Волзі, але не назвав реальних причин, окрім хвороб через недоїдання. Про решту регіонів він писав, що там харчуються недостатньо, але ситуація краща. Загалом умови погані, але голоду немає⁸³.

Окрім використання узагальнень, він апелював також до майбутнього СРСР з певним токсичним оптимізмом. Критичними місяцями, як зауважив Дюранті, в цій країні є лютий і березень, після яких приходить запас яєць, молока та овочів, щоб поповнити дефіцит хліба - якщо, як зараз, його не

---

⁸¹ Там само.

⁸² Там само.

⁸³ Там само.

вистачає. Далі, він пише про те, що у кожному російському селі умови харчування відтепер покращаться, але це не дасть відповіді на одне дійсно важливе питання. А що буде з майбутнім урожаєм зерна? У відповіді на це питання в Дюранті залежить не майбутнє радянської влади, яку не можна і не буде зламати, а майбутня політика Кремля. Якщо через кліматичні умови, як у 1921 році, загине врожай, то, справді, Росії загрожуватиме голод. Інакше нинішні труднощі швидко забудуться⁸⁴.

У цій статті він намагався не надто сильно брехати і водночас вести дискусію з Джонсом в стилі «не все так однозначно». Дуже багато питань викликає його книга про життя та репортажі в СРСР, де як ми вже згадували, було інтерв'ю зі Сталіним у розділі «Інтерв'ю зі Сталіним». Протягом цієї дискусії Дюранті разом зі Сталіним обговорювали здебільшого економічні проблеми капіталістичного Заходу, який потерпав від Великої депресії і розвиток СРСР. Саме інтерв'ю, на мою думку, мало здебільшого компліментарний, поверхневий і узагальнюючий характер. У своїй книзі Дюранті явно не приховував свого захоплення Сталіним. Прочитавши це інтерв'ю, у нас з колегами склалось враження, що у Волтера Дюранті багато спільного з Дмитром Гордоном, який брав 2020 року інтерв'ю у російського військового злочинця – Ігоря Гіркіна. Дюранті також не намагався ставити незручних або провокативних питань, багато в чому погоджувався зі співрозмовником.

Однак, з самого інтерв'ю варто окремо зазначити дві важливі тези стосовно досліджуваної нами теми. Перша з них стосувалась безпосередньо колективізації та індустріалізації: «Вони (американці) надають обладнання та іншу технічну допомогу, чи не так? І ми платимо їм за все за високою ціною, те що ви (Сталін звернувся до Дюранті) і вони (американці) це знають...»⁸⁵. Сталін не уточнив, яка ціна за те західне технічне оснащення, проте дав чітко зрозуміти, що воно вартує співпраці і тієї високої ціни.

---

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Duranty W. *Duranty Reports Russia*. P.239.

Друга теза стосувалась розбудови такого собі ідеального соціалістичного світу за рахунок Заходу і його подальшої демонстрації його перед Заходом: «Якщо ви (Сталін звертається до Дюранті) хочете сказати, що ми відсилаємо на Захід товари і реекспортом отримуємо практичний досвід зі створення соціалістичного суспільства, то ви маєте рацію і я (Сталін про себе) сприйму це як комплімент. І як нам це вдається (розбудовувати соціалістичний світ)? Ми (радянська влада) показуємо іноземним гостям і всьому світові, що соціалістичне виробництво можливе, зараз зростає та досягне успіху. Подобається їм (країнам Заходу) це чи ні, планова економіка розвиватиметься та існуватиме, щоб у свою чергу, навчались і брали приклад вони (країни Заходу). Це теж пропаганда, але що вдієш...»⁸⁶.

Тобто з цих двох тез вже можна зрозуміти, що та колективізація та індустріалізація з мільйонами жертв серед українців в подальшому вартувала, на думку Сталіна і Дюранті, тих «успіхів» і тієї «демонстрації» перед Заходом. Схожі маніпуляції намагається зараз робити держава-терорист і спадкоємиця СРСР – РФ зі своїм показовим виходом із зернової угоди та закликами про «брудну бомбу». Для радянської влади харчове продовольство було водночас валютою і зброєю проти Заходу.

У книзі, написаною Дюранті, автор не розділяє українців, білорусів та росіян. Він записує їх як один російський народ, що як не дивно теж збігається з радянською пропагандою. Відповідно, він називав селян російськими і той пласт історії, що стосувався не лише росії – російською. Описуючи селян він їх прирівняв до рогатого скота за рівнем життя, аніж до фермерів, коли селяни мали свої земельні ділянки до колективізації⁸⁷.

Волтер Дюранті у своїй книзі, у розділі «Russia's peasant: hub of a vast drama» (Російський селянин: центр великої драми) взагалі описував селян до приходу радянської влади та колективізації як тих, хто «...безцільно клували землю знаряддями, використовуючи настільки примітивні технології, що були на межі голоду, поки не наставали сезонні умови не ставали незвично

---

⁸⁶ Там само. С.239-241.

⁸⁷ Там само. С.265.

сприятливими; обмежені невіглаством, бідністю та апатичним сприйняттям свого існування, вони (селяни) були народжені для пожиттєвого рабства...»⁸⁸.

Дюранті дуже часто згадував (і тут його думка теж збігалась з повісткою Кремля), що саме з приходом радянської влади, їхньої політики воєнного комунізму та НЕПу навчальні заклади та пропаганда буквально просвітили селян, а особливо молодь. Наче вони весь час до цього були понурені у темряву з невігластва та забобонів. А вплив кулаків (тобто забезпечених селян), як експлуататорів більш бідних верств населення, був потрохи підірваний ⁸⁹. Як не дивно, Волтер Дюранті використовував термінологію радянських офіційних ЗМІ, коли намагався описати той чи інший прошарок населення. Складалось враження, що він дійсно хотів бути «рупором» Кремля в бік Заходу, і перекладав наративи Москви для Заходу як офіційну і єдину правильну позицію стосовно подій колективізації та Великого голоду.

Дюранті писав, що Перша п'ятирічка 1928 р. була створена з метою переконати селян, що у колективному господарстві краще та вигідніше працювати, ніж в приватному угідді. Про те, яким чином «переконували» селян вступити в колгоспи, вже писав Чемберлен та Джонс. Звичайно, про насильницький характер цієї колективізації Дюранті згадав зовсім трохи і описував це як «боротьбу влади із саботажниками та ворогами держави». Тобто він розглядав депортації та страти селян, як цілком легітимне рішення з боку влади, адже вони злочинно спалювали зерносховища та вбивали власну худобу, щоб нічого не дісталось офіційній владі. Той період часу, який припав на Голодомор 1932-1933 рр, коли хлібозаготівлі були грабіжницькі і фактично неможливі для виконання, він називав це «мудрим рішенням». Оскільки це так зване «мудре рішення» з прискореною колективізацією, на думку Дюранті, врятувало збір врожаю та допомогло здобути остаточну перемогу соціалістичної селянської революції ⁹⁰.

---

⁸⁸ Там само. С.266.

⁸⁹ Там само. С.273.

⁹⁰ Там само. С.274.

Волтер Дюранті визнавав, що ціна колективізації та індустріалізації була дуже високою, проте вартувала того. Він буквально писав про впевненість більшовиків у своїх рішеннях навіть попри те, що селяни все ще відставали у прогресі порівняно з робітниками. Дюранті погоджувався зі словами влади, що ці важкі подекуди втрати є «закономірними заворушеннями» перед тим як ця система запрацює злагоджено. Все ж доволі невпевнено він в кінці цього розділу написав, що «...я схильюсь до думки, що вони (радянська влада) праві в далекій перспективі, хоча це буде нелегко...»⁹¹. З цієї цитати можна припустити, що Волтер Дюранті чудово розумів про ті значні втрати, і він цілком міг усвідомлювати справжню причину цих втрат.

Канадський історик українського походження – Любомир Луцюк у колективній праці «Not worthy: Walter Duranty's Pulitzer Prize and the New York Times»⁹² писав, що «...Дюранті знав про голод, але йому було байдуже, що мільйони голодують. Комісії Пулітцерівської премії теж було байдуже. Натомість ця комісія більше через можливий прецедент, котрий вимагатиме перевірки нагород для таких же номінантів як Дюранті...»⁹³. Тобто в цій історії Дюранті «пішов по трупах» заради успіхів у кар'єрі, а комісія з вручення премії переживала за власну репутацію та її можливий крах

Волтер Дюранті був схильний ідеалізувати СРСР та його систему, тому він писав, що на фоні зламаних доль, пустих фабрик і зростаючого безробіття (так він зазначив загальний стан країн Заходу під час Великої депресії), СРСР виглядав квітухим оазисом з організованою енергією та ентузіазмом, де є не тільки робота для всіх, але й разом з тим не вистачає робочої сили. А національні ресурси, на думку Дюранті, настільки великі і внутрішньополітична програма настільки приголомшива, що навіть

---

⁹¹ Duranty W. Duranty Reports Russia. P.274.

⁹² Luciuk L. Not worthy. Kingston, 2004. 273 p.:

<https://archive.org/details/notworthywalterd0000unse/page/54/mode/2up>.

⁹³ Luciuk L. Not worthy. P.206.

п'ятикратна П'ятирічка і вдвічі більше населення не виглядають чимось надмірним⁹⁴.

Дюранті навіть у назвах розділів своєї книги вдавався до заміни слів, перекручуючи факти. Наприклад, розділ про 1932-1933 рр. він назвав як «The Crisis in the Socialization of Agriculture» (Криза соціалізації аграрного сектору)⁹⁵. Навіть на рівні зміни назви, уникаючи таких слів як голод, колективізація та репресії, сприйняття події теж міняється. Така свідома заміна, відповідно, теж могла вплинути на західного читача, який вперше взяв би до рук цю книгу. Дюранті дуже часто вдавався до таких змін (у всіх розділах книги), і беручи до уваги його авторитет в Західних ЗМІ, як-от «New York Times», ця книга в подальшому могла спрацювати як інформаційна бомба в інформаційній війні двох полярних світів. Пересічний читач здебільшого не став би перевіряти достовірність тієї інформації.

Також Дюранті часто в якості покликань використовував офіційні радянські ЗМІ газет «Правда» та «Ізвестія», наче це було ледь не єдине достовірне джерело для подачі інформації західній публіці. Наприклад, описуючи події 28 листопада 1932 р, він зазначив, що в Україні збір врожаю дуже гальмується, і покликаючись на газету «Правда», у якій, як пише далі Дюранті, підняли це проблемне питання у провідній редакційній статті «Правди»⁹⁶. Звісно, ніякої виноски чи покликання у своїй книзі на цю провідну статтю він не зробив.

У наступному абзаці Дюранті вказав, що у радянської преси начебто немає ніяких таємниць стосовно скорочення харчування і його впливу. І не треба ніяких іноземних спостерігачів з турами по селах, де це часто відбувається, коли невдоволені елементи найгучніше про це розповідають, поки інші працюють⁹⁷. Судячи з наших міркувань, у автора навіть не було спроб якимось чином піддати сумнівами те, що писали радянські ЗМІ. Також

---

⁹⁴ Duranty W. Duranty Reports Russia. P.276.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Там само. С.284.

⁹⁷ Там само. С.284-285.

Дюранті любив часто цитувати авторитетних осіб серед радянської влади, як-от Менделя Хатаєвича, секретаря Української Комуністичної партії (та одного з ініціаторів Голодомору 1932-1933 рр. в Україні). Дюранті писав, що Хатаєвич як і радянські ЗМІ дають безпомилкову картину подій.

Наскільки «безпомилковим» був Хатаєвич, чудово знав канадський історик з українським корінням – Орест Субтельний. У своїй праці «Ukraine: A History» він опублікував таку цитату з промови Хатаєвича: «...між селянами і нашою владою йде запекла боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням на нашу силу та їхню витривалість. Голод довів їм, хто тут господар. Це коштувало мільйонів життів, але колгоспний лад буде завжди. Ми виграли війну!»⁹⁸.

У колективній праці «Not Worthy» Данкан Кюрі (як один з авторів, окрім Любомира Луцюка) писав про те, що були спроби анулювати для Дюранті Пулітцерівську премію з боку української діаспори в Канаді. Однак, їхні спроби виявились безуспішними, тому що Пулітцерівська комісія відмовилась скасовувати цю премію через начебто брак переконливих доказів на користь цього рішення, і серія репортажів Дюранті була визнана унікальним авторським продуктом⁹⁹.

Викриваючи лицемірство та брехню Дюранті, Кюрі пише, що хоч він публічно заявляв про відсутність голоду, та у приватних бесідах з британськими дипломатами згадував саме голод як ключову причину мільйони смертей. На думку Кюрі і американського історика-славіста Марка фон Хагена, репортажі Дюранті про Радянський Союз були повним провалом, оскільки майже повністю копіювали радянські ЗМІ. У дослідників теж склалось враження, що це наче читати «Правду» або «Ізвестія», тільки англійською. Ніякої оригінальності та унікальності, за яку можна дати Пулітцерівську премію, автори праці «Not Worthy» не побачили¹⁰⁰.

---

⁹⁸ Субтельний О. Україна. Історія. С.360.

⁹⁹ Luciuk L. Not worthy. P.215-215.

¹⁰⁰ Luciuk L. Not worthy. P.206.

Дуже цікаву біографічну працю про Волтера Дюранті опублікувала дослідниця Саллі Тейлор у 1990 р. «Stalin's apologist»¹⁰¹ (Апологет Сталіна), де детально розкривається його особисте життя з раннього дитинства та пропагандистська діяльність у Москві протягом 1920-1930 рр. Найбільше саме про його кореспондентську діяльність описано з 9 по 14 розділи¹⁰². Тейлор описала, що процес становлення апологетом або захисником Сталіна і сталінізму у Дюранті був поступовим з огляду на його тривале перебування у Москві.

У середині листопада, як пише Тейлор у розділі «A Blanket of Silence» (Ковдра мовчання), відбулась зустріч Дюранті з тогочасним радником Британського посольства у Москві – Вільямом Стренгом. Він та інші сучасники Дюранті описували його як тіньову особу, проплачену радянською владою, тому що його репортажі були прорадянськими¹⁰³. Радник посла писав, що репортажі Дюранті про стан аграрного сектору в СРСР 1932 р. не надто відрізняються від тих, що він робив декілька місяців тому. І це може теж слугувати ще одним доказом того, що Дюранті просто підлаштовувався під радянську пропаганду.

Дюранті у своєму звіті для Британського посольства охарактеризував страшні події 1932-1933 рр. як «поточний злам в агрокультури» через значне скорочення робітників і тяглової сили. Поточні збори зерна, як далі зазначив Дюранті, «йшли погано», але і тут він не вдавався надто в подробиці, чому збір йшов погано. Після цього він наголосив, що просто достатнє забезпечення робітників їжею стало проблемою, навіть зараз, коли фрукті і овочі мали бути доступні в наявності (мається на увазі, у продуктових магазинах магазинах), але що буде пізньою зимою та ранньою весною¹⁰⁴.

---

¹⁰¹ Taylor S.J. Stalin's Apologist. New York, 1990. 440 p.:

<https://archive.org/details/stalinsapologist00tayl/page/n5/mode/2up>.

¹⁰² Taylor S.J. Stalin's Apologist. P.154-255.

¹⁰³ Taylor S.J. Stalin's Apologist. P.196-197.

¹⁰⁴ Там само. С.197.

Дюранті писав, що для вирішення цієї «кризи продовольства» і «зламу в аграрному секторі» є два можливих рішення. Перше – повернутись до вдосконаленої форми НЕПу, але цей курс вже був відхилений ЦК КПРС. Другий варіант, у який вірив сам Дюранті, це використати запас зерна, який СРСР зберігав на Далекому Сході на випадок можливої війни з Японією. Він наголошував на важливості цього зерна, хоча це суперечило офіційному курсу хлібозаготівель та індустріалізації. Дюранті, як писала Тейлор, сказав раднику Стренгу, що «можна спокійно залишити напризволяще мільйони селян, адже той невеликий відсоток робітників повинен бути ситий за будь-яку ціну...». Тому що Дюранті був переконаний, що справа більшовицької революції та курс на індустріалізацію важливіші і повинні бути в безпеці ¹⁰⁵.

Менше, ніж через місяць після передачі Волтером цих відомостей раднику, відбулась їхня нова зустріч, де Дюранті подав нові репортажі про аграрний сектор, але інформація була паралельною до тієї, що він подав раніше. Виглядало так, ніби радянська влада тепер була не зовсім задоволена попередньої публікацією Дюранті. Дюранті тоді навідали емісари з радянських владних кіл і дорікали йому за невірність через те, що він взагалі насмілювався хоча б десь надати негативну оцінку діяльності радянської влади, як зазначила Тейлор ¹⁰⁶.

Очевидно, що Дюранті дуже узагальнено і поверхнево подав недоліки колективних господарств (без якихось конкретних подробиць), проте і це не сподобалось радянській владі, і тепер перебування для Дюранті в СРСР було більш небезпечним, ніж раніше. Ми вважаємо, що Дюранті тоді не ще не розумів і не врахував того, що радянська тоталітарна система з часом має тенденцію до знищення своїх вірних слуг режиму.

Наприкінці грудня 1932 р., радянська влада ввела система внутрішніх паспортів для населення (ця система діяла до 1974 р.). Це нововведення якраз припало на найважчий період Голодомору 1932-1933 рр. Селяни не могли тепер самовільно покинути свої населені пункти, тікаючи від голодної смерті.

---

¹⁰⁵ Там само. С.197.

¹⁰⁶ Там само. С.198.

Наступний закон буквально закріплював селян до своїх колгоспів, і вони не могли покинути тепер колгосп без спеціального дозволу голови цього колгоспу¹⁰⁷.

Всі ці заходи були впроваджені для зупинення масової міграції селян до міст. Офіційні ЗМІ подавали ці зміни як «збереження міст від антисоціальних елементів», а де-факто це було справжнє закріпачення селян. Дюранті теж подав цю новину навіть без якогось натяку на справжні причини цих 2 фатальних законів, лише підтримавши дії влади, вказавши на те, що це вирішить проблему перенаселення в містах¹⁰⁸.

Наприкінці лютого 1933 р. Дюранті написав у своїй книзі, що наступні місяці весни стануть вирішальними для більшовиків, щоб перемогти селян і схилити їх до нової системи. Посівна кампанія 1933 року є винятково важливою не тільки через «скорочення харчового продовольства», як пише автор, але й через те, що це може серйозно вплинути на збір врожаю восени на теренах України, Північного Кавказу. Далі Дюранті пише, що більшовики мобілізували усі свої сили, аби побороти селянську апатію, їхній індивідуалізм, супротив новим колективним методам, а також попереднє невдале адміністрування колгоспами¹⁰⁹.

Дюранті знову вдався до мімікрування радянської риторики у своїй книзі. На наступних сторінках він все ж дуже обережно і дозовано намагався зробити мінімальну критику діям радянської влади, пишучи про те, що більшовики успішно організовують колгоспи за 2 принципами. Перший як позитивний, на думку Дюранті, полягає в активній мобілізації населення серед молодих комуністів та організації процесу на місцях. Другий принцип, як негативний, створений для знищення опозиції і був названий «репресивні заходи»¹¹⁰.

---

¹⁰⁷ Кульчицький С. Паспортизація населення... С.83.

¹⁰⁸ Taylor S.J. Stalin's Apologist. P.199-200.

¹⁰⁹ Duranty W. Duranty Reports Russia. P.304.

¹¹⁰ Там само. С.306.

Слово «репресії» ледь не вперше було використано ним в його книзі аж на 306 сторінці, тому що до цього він всіляко намагався уникати подібні слова і пом'якшувати лексику евфемізмами. Виправдовуючи репресивні методи, він намагався подати це як «вимушений крок» з боку радянської влади. Українці вже чули подібні слова на початку повномасштабного вторгнення з боку РФ 24 лютого.

Далі Дюранті провів абсолютно недолуге, на нашу думку, порівняння більшовиків та їхніх безжалісних указів 1933 р. з мусульманськими воїнами, які воюють за свою віру. Наче в більшовиків було якесь благородне почуття боргу перед державою¹¹¹. Це порівняння є абсолютно недоречне, тому що терміни «Джихад» або «Священна війна» стосуються тих випадків, коли мусульмани захищають себе та свою віру від ворогів на своїй землі¹¹².

Більше того, саме значення священної війни мусульмани часто інтерпретували більш глобально, оскільки боротьба за віру могла бути не обов'язково із застосуванням зброї чи інших силових методів. Радянська влада була ж натомість в ролі цього загарбника, коли застосовувала репресивні укази і призначала на посади своїх слуг в Україні, як-от Павла Постишева, що особливо відзначився своїми злочинними директивами.

Також Дюранті проводив порівняння більшовиків з іспанським інквізитором XV ст. – Томасом Торквемадою. Він був переконаний, що більшовики у своїх справах, може, і виглядали як фанатики, але не були осліплені своїми діями, як Торквемада. Дюранті вважав, що більшовики просто хотіли довести ефективність нової системи колективних господарств світові і що вони були насправді прагматичними¹¹³. Однак, як цей факт допоможе тим мільйонам українців, що померли під час Голодомору 1932-1933 рр.? Дюранті і далі намагався виправдати радянську владу, будь-які її злочинні укази у своїх репортажах та звітах, що публікувались на величезну аудиторію Заходу.

---

¹¹¹ Там сам. С.307.

¹¹² Якубович М. Словник ісламських термінів...С.12.

¹¹³ Duranty W. Duranty Reports Russia. P.308.

Натомість у приватних листуваннях і бесідах він зазначав основну причину масових смертей серед селян як голод, але ніяк не «хвороби через недоїдання» та «скорочення продовольства», «міграція населення» тощо¹¹⁴. Дюранті теж знав насправді, що саме з цієї причини іноземним журналістам та кореспондентам радянська влада заборонила подорожувати Україною у 1933 рр. (саме там найбільше людей загинуло від голоду), але продовжував залишатись прорадянським кореспондентом.

Все ж заборона радянської влади про пересування іноземних журналістів Україною мала вибіркового характеру, і могла бути відмінена за певних умов, як пише дослідниця Тейлор у своїй книзі «Stalin's Apologist». Очевидно, що умовою було написання репортажів лише згідно з позицією радянської влади. Дюранті разом зі своїм помічником Робіном Кінкедом вже в середині травня 1933 рр. вирушили в Україну (переважно це була частина Одеської області) для опису загального стану аграрного сектору і населення. Дюранті під час цієї подорожі дуже стисло написав, що умови в Україні погані через дуже малу кількість худоби, продовольства, і що люди часто вмирали саме від інфекційних хвороб на кшталт тифу¹¹⁵.

Дюранті вже у своїй книзі «Duranty reports Russia» намагався себе всіляко захистити від критики спільноти Заходу (переважно американців). Він писав, що американці засуджують те, як більшовики буквально втручається в приватне життя населення, забираючи продовольство і речі. Проте як вважав сам Дюранті і виправдовувався, що більшовики боролись таким чином лише зі своїми потенційними ворогами, а американський уряд під час Великої депресії позбавив засобів до існування та робочих місць мільйони людей, які підтримували свій уряд¹¹⁶.

70 років потому після Голодомору одна з нащадків і родичів Гаррета Джонса – Маргарет Коллі написала листа до тодішнього головного редактора «New York Times» Білла Келлера з проханням анулювати або відкликати

---

¹¹⁴ Taylor S.J. Stalin's Apologist. P.216-217.

¹¹⁵ Там само. С.215.

¹¹⁶ Duranty W. Duranty Reports Russia. P.309.

Пулітцерівську премію призначену колись для Волтера Дюранті. Вона вимагала цього через репортажі, у яких злочинно замовчувався голод в Україні і була несправедливо очорнена репутація Джонса¹¹⁷. Також Коллі наполягала у своєму листі після анулювання премії опублікувати публічне вибачення Джонсу.

Лист від редакції «New York Times» не змусив себе довго чекати і був доволі лаконічним. У ньому було коротко зазначено, що редакція не збирається відкликати або скасовувати премію для Дюранті за серію тих репортажів. Ніяких причин або пояснень своєї відмови редакція не надала.¹¹⁸

2.2. Інші персони країн Заходу, що заперечували Голодомор в Україні

Не лише одним Дюранті був багатий цивілізований Захід у 1930-х рр. До нашого часу дійшли факти про дуже відомих людей (політиків, журналістів та літераторів), які теж заперечували трагедію Голодомору 1932-1933 рр. Авторитет цих історичних фігур вже тоді визнався серед суспільства. Відповідно, вони теж мали колосальний вплив на свідомість своїх прихильників, читачів та інших пересічних громадян.

Одним з найперших діячів, хто почав заперечувати Голодомор 1932-1933 на міжнародному рівні, став Едуард Еррію, французький політик, сенатор та лідер Радикальної партії. Він мав нагоду через запрошення Радянським Союзом відвідати Україну у 1933 р. Після свого повернення до Франції, він публічно заявляв, що Україна була сповнена «чудово зрошених та оброблених полів, а колгоспи приносили неймовірні врожаї». У підсумку свого звернення Еррію сказав, що «Я перетнув всю Україну, і можу запевнити вас, що вся країна наче квітчучий сад...»¹¹⁹.

---

¹¹⁷ Luciuk L. Not worthy... P.219.

¹¹⁸ Там само. С.222.

¹¹⁹ Куртуа С. Чорна книга комунізму. С.159-160.

Очевидно, що Едуарду Ерріо радянська влада зробила «тур Україною» по заздалегідь визначених і підготовлених маршрутах, аби справити гарне враження в подальшому на весь капіталістичний Захід, який потерпав від глобальної економічної кризи. Автори праці «Чорна книга комунізму» описували так звану «сліпоту» Едуарда Ерріо ще й тим, що у нього і багатьох тогочасних політиків Франції були політичні міркування стосовно встановлення своєрідного безпекового щита з СРСР відносно Німеччини і не провокувати конфлікт інтересів з радянською владою. Адже станом на 1933 р. до влади в Німеччині якраз прийшли націонал-соціалісти на чолі з Адольфом Гітлером. Французькому уряду був необхідний союзник і міжнародний партнер¹²⁰.

Серед діячів, що відвідували Радянський Союз у 1930-х рр. відзначились також дві знакові історичні фігури – Герберт Уеллс та Джордж Бернард Шоу. На той час вже відомі на весь світ письменники, літератори та інтелектуальна еліта Заходу загалом. Люди з шаленою популярністю і авторитетом серед західного суспільства. Однак, попри всі свої заслуги, вони симпатизували Сталіну і радянській тоталітарній системі. У цьому підрозділі автор спробував провести більш детальний аналіз цих персоналій також з метою розкрити проблему заперечення Голодомору відомими людьми Заходу більш глобально.

У 1934 році Радянський Союз відвідав Герберт Уеллс, англійський письменник-фантаст. Він багатьом читачам та любителям наукової фантастики запам'ятався своїм романом «Машина часу» та «Війна світів». Проте його фантазії про далеке майбутнє поширювались також і на сприйняття СРСР та Сталіна, у якого він взяв інтерв'ю у Москві у тому ж 1934 р. У наш час це інтерв'ю можна знайти на офіційному сайті незалежного британського політичного журналу «New Statesman». Журнал активно веде свою діяльність до наших днів ще з 1913 р.

Заголовок самого інтерв'ю вже натякає на прихильність Уеллса до Сталіна та бажання автора справити враження на радянського диктатора : «It

---

¹²⁰ Там само. С.160.

seems to me that I am more to the Left than you, Mr.Stalin.» («Виглядає так ніби я більш Лівих поглядів, ніж ви, Містере Сталін»). Оскільки інтерв'ю було опубліковане після подій Голодомору (27 жовтня, 1934), Уеллс доволі поверхнево та без детальної критики обговорив зі Сталіним різні актуальні теми, які стосувались американсько-радянських відносин, проблем соціалізму та індивідуалізму, а також засобів для розбудови соціалізму. Варто відразу зазначити, що Герберт Уеллс не відвідував Україну під першою п'ятирічки або Великого голоду. Саме інтерв'ю має також компліментарний характер¹²¹.

Обговорюючи спочатку проблеми соціально-економічного характеру, Сталін постійно намагався довести Уеллсу у необхідності соціалістичного устрою і планової економіки як єдино правильної системи у зв'язку з глибокою кризою і масовою безробіття, яку зазнала капіталістична система через Велику депресію. Сталін сказав Уеллсу, очевидно виправдовуючи систему колективних господарств та знищення приватної власності: «Не позбувшись капіталістів, не скасувавши основні підвалини приватної власності у виробництві – неможливо створити планову економіку.». Уеллс цілком з ним погодився і намагався підштовхнути Сталіна до думки, що такий устрій точно не завадив би капіталістичному заходу¹²².

Також протягом інтерв'ю Уеллс та Сталін порівнювали соціалізм та індивідуалізм. Сталін намагався переконати Уеллса (той, звісно, погоджувався), що соціалізм та індивідуалізм не є полярними ідеологіями і можуть чудово взаємодіяти. Далі протягом інтерв'ю Герберт Уеллс зовсім не приховував своєю прорадянської позиції і назвав критику представників Заходу в бік СРСР – пропагандою заколотників. Також було обговорено питання насилля заради революції, у якому обидва співрозмовники зійшлись на тому, що «...стара система (капіталістична) буквально розкладається і

---

¹²¹ Wells H.G. "It seems to me that I am more to the Left than you, Mr Stalin".:

<https://www.newstatesman.com/long-reads/2014/04/h-g-wells-it-seems-me-i-am-more-left-you-mr-stalin>

¹²² Там само.

всіляко намагається захистити себе насильницькими методами, тому на насилля треба відповідати насиллям...»¹²³.

Наостанок Уеллс продемонстрував своє абсолютне незнання (або відсутність бажання знати) про стан речей в Україні протягом колективізації і самого Голодомору. Відверто кажучи, він навіть не намагався уточнити якісь хоча б найменші подробиці, хоча така можливість була. Лише було зазначено, що він як приїхав, то вже побачив щасливі обличчя здорових чоловіків та жінок і знає, що тут (в СРСР) відбувається щось грандіозне. Сталін йому на це відповів: «Могли б зробити більше, якби більшовики були розумнішими». Натомість Герберт Уеллс це врешті звів до якоїсь похвали: «Ні, якби люди були розумнішими. Це було б добре винайти П'ятирічку для перебудови людського мозку, якому очевидно бракує багатьох речей, необхідних для досконалого суспільного ладу...»¹²⁴. Герберт Уеллс скоріш за все був надто засліплений примарним майбутнім, схильним ідеалізувати той світ, у якому йому дуже пощастило не опинитись 1-2 роки тому.

Бернард Шоу, про якого було зазначено трохи вище, теж був надто схильний до ідеалізації Радянського Союзу. Звичайно, він як публічна персона, теж удостоївся аудієнції з Йосифом Сталіним ще 1931 р. Його візит до Москви був теж заздалегідь спланований радянською владою. Це епізод дуже добре описав у своїй книзі «Bernand Shaw: 1918-1950. The Lure Fantasy» Майкл Холройд – англійський біограф та історик¹²⁵.

У книзі згадується те, з якими урочистостями зустрічали Шоу на московському вокзалі, де були радянські військові, що скандували привітання літератору. Звичайно, не обійшлося без духового оркестру, натовпу шанувальників та фотокореспондентів. Протягом цієї подорожі Бернард Шоу жив у п'ятизірковому готелі «Метрополь», харчувався в розкішних ресторанах і закупляв продукти в спеціальних магазинах для іноземних гостей та

---

¹²³ Там само.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ Holroyd M. Bernand Shaw: 1918-1950. The Lure Fantasy. 1993, 560 p.

відвідував екскурсії з Анатолієм Луначарським, одним з найвідоміших більшовицьких діячів 1920-1930-х років¹²⁶.

Радянська влада ніколи не шкодувала ресурсів на пропаганду для створення насиченої картини як для країн Заходу на міжнародній арені, так і для окремих відомих персоналій, як Бернард Шоу. Очевидно, це було необхідно справити гарне враження та показати виняткову гостинність людині, яка має вплив на мільйони людей на Заході, зокрема і серед владних кіл.

2 березня 1933 Бернард Шоу підписав колективного листа (він же ж був головним автором) разом з декількома іншими відомими іноземними гостями СРСР на адресу редакції британського видання «Manchester Guardian» (того самого видання, у якому публікував репортажі про голод Гаррет Джонс та Малкольм Маггерідж). Лист збережений під назвою «Social Conditions in Russia». (Соціальні умови в Росії) Лист є своєрідною петицією і водночас скаргою на редакцію «Manchester Guardian» за так званий «брехливий наклеп» на адресу СРСР¹²⁷.

Підписанти листа намагались переконати редакторів та спільноту, що ці правдиві репортажі насправді дискредитувати СРСР, його устрій. І що спроби виставити громадян СРСР як рабів, П'ятирічку як провал – є сміхотворними та образливими. Бернард Шоу з підписантами намагався вказати на недоліки капіталістичної системи, серед яких зазначили безробіття. Тобто сам лист був написаний з таким підтекстом, наче ці редактори і журналісти «Manchester Guardian» не бачать недоліків у своїй країні та системі і намагаються навмисне шукати ці ж недоліки в іншій країні, виправдовуючи свої провали. Звичайно, не можна заперечувати, що під час Великої депресії не тільки в США люди втратили роботу. Однак, радянська пропаганда теж, як не дивно, використовувала наратив про масове безробіття на Заході.

---

¹²⁶ Holroyd M. Bernard Shaw...P.236-239.

¹²⁷ Bernard S. Social conditions in Russia.:

https://www.garethjones.org/soviet_articles/bernard_shaw.htm.

Ключовим у листі стало це повідомлення: «Ми хочемо зазначити, що ми ніде не бачили доказів такого економічного рабства, злиднів, безробіття та цинічного розпачу покращення, які сприймаються як неминучі та ігноруються пресою як такі, що «не мають цінності новин» у наших власних країнах. Скрізь ми бачили повний надії та ентузіазму робітничий клас, який поважав себе, звільнився до меж, нав'язаних їм природою та жахливою спадщиною від тиранії та некомпетентності їхніх колишніх правителів, розвиваючи громадські роботи, покращуючи послуги охорони здоров'я, розширюючи освіту, досягаючи економіки незалежності жінки та безпеку дитини, і незважаючи на багато важких труднощів і помилок, які або соціальні експерименти (йдеться мова про колективізацію) передбачають перший (і який вони ніколи не приховували і не заперечували), показуючи приклад працьовитості та поведінки, які б значно збагатили нас, якби наші системи забезпечили нашим працівникам будь-який стимул слідувати цьому...»¹²⁸.

У підсумку листа було написано про те, щоб це повідомлення, як в СРСР все добре, треба донести до маси читачів, як єдине правдиве. Автори також наполягали на зміцненні дружніх відносин Великобританії з СРСР, щоб не спровокувати нову кризу або можливий конфлікт. Можна припустити, що радянська гостинність з ефектом «потьомкінських сіл» діяла напрочуд ефективно, оскільки голоси, які намагались донести правду про Голодомор, були в меншості.

Серед гостей та кореспондентів по той бік Атлантичного океану виявився Луї Фішер, американський журналіст, кореспондент. Восени 1932 року він мав нагоду відвідати Радянський Союз і зробити серію репортажів про соціально-економічний стан цієї держави. Протягом цієї короткотривалої поїздки він встиг побувати на Поділлі, зокрема у Вінниччині. Також на Полтавщині та Київщині Фішер був, де він загалом він зробив репортажі. Спочатку ним були зроблені невтішні висновки, вказані важкі умови життя в

---

¹²⁸ Там само.

цих регіонах, але він відразу зазначив, що голоду немає, і це все через не дуже врожайний 1932 рік¹²⁹.

У своїх дослідженнях Джеймс Мейс зазначав, як Фішер потім писав, що не бачив ніякого голоду. Більше того, він виправдовував колективізацію, вдаючись до демагогії на кшталт: «Історія може бути жорстокою. Селяни хотіли знищити колективізацію. У селян були найкращі для цього засоби. У радянської влади теж були найкращі засоби (для приборкання селян). Влада перемогла...»¹³⁰.

Фішер у лютому 1933 року прийняв позицію радянського уряду, який звинувачував українських контрреволюційних націоналістичних «шкідників» через проблеми зі збором врожаю. Фішеру здавалося, що «цілі села» були «заражені» такими людьми, яких довелося депортувати до «лісозаготівельних таборів і гірничодобувних районів у віддалених сільськогосподарських районах. Ці кроки були вимушені для Кремля, писав Фішер, але Радянський Союз, тепер вчився мудро правити¹³¹.

Також Фішер звинувачував американське видання «Hearst» у спробі «зіпсувати радянсько-американські відносини» шляхом проведення «антирадянської кампанії», як про це зазначив Мейс. Після того як Фішер побував в Україні навесні 1934 року, у виданні «The Nation» Фішер впевнено повідомив, що голоду не бачив і заявив, що це чиста вигадка¹³².

У 1940-х роках Луї Фішер опублікував дві ключові праці, присвячені темі комунізму, колективізації та війни: «Men and Politics»¹³³ та «The God that Failed»¹³⁴. В обох працях автор намагався вкласти своє геополітичне бачення тодішнього світу, проте його позиція все ще збігалась з кремлівською. В обох працях дуже стисло описаний період з 1928 по 1933 рр. без згадок про голод.

---

¹²⁹ Investigation of the Ukrainian Famine, 1932-1933...P.170.

¹³⁰ Mace J. The Politics of Famine. P.87.

¹³¹ Investigation of the Ukrainian Famine, 1932-1933...P.170-171.

¹³² Mace J. The Politics of Famine. P.81.

¹³³ Fisher L. Men and Politics- New York, 1941. 691 p.

¹³⁴ Fisher L. The God tha failed. New York, 1948. 248 p.

Але оскільки Фішер проїжджав тими областями України, де також дуже багато людей загинуло від голоду, він не міг не знати справжніх причин провалу аграрної кампанії СРСР. Це лише додатково свідчить про лицемірство та безпринципність цього журналіста.

Окрім представників західних ЗМІ та літературних діячів, також увійшов в історію один канадський активіст та громадський діяч – Дуглас Тоттл. Він став відомий завдяки своїй праці у 1987 р. скандальній книзі «Шахрайство, Голод і Фашизм». Праця є лише мовою оригіналу, і нині зберігається лише «на задвірках інтернет архівів»¹³⁵. У цій книзі він намагався довести, що Голодомору насправді не було, і це лише провина селян, які навмисне саботували збори врожаю і займались антидержавною діяльністю. Також він вважав, що серед українців, які проживали в Канаді, саме серед діаспори, багато злочинців і колаборантів, які співпрацювали з німецькими нацистами під Другої світової. Причому своє необґрунтовано негативне ставлення до української діаспори він зазначив ще у своїй передмові¹³⁶.

Сама книга поділена на 3 розділи: «Шахрайство», «Голод» та «Фашизм». У 1 розділі Тоттл намагався очорнити західних журналістів, які намагались писати і публікувати правду про Голодомор. Також Тоттл писав у цьому розділі, що фотографії жертв Голодомору насправді вигадка і постановка, не мають достатньої доказової бази і встановленої особи фотографа. Однак, цим фотографом був австрійський інженер – Александр Вінербергер, який багато років пропрацював в СРСР і став відомий завдяки світлинам Голодомору у Харкові. Також він намагався звинуватити німецького громадського активіста – Евальда Амменде, котрий один з найперших людей у Європі намагався висвітлити правду про Голодомор. Тоттл намагався вказати на те, що Амменде користувався ненадійними

---

¹³⁵ Tottle D. Fraud, Famine and Fascism. 1987, Toronto. 176 p.:

<https://archive.org/details/DouglasTottleFraudFamineAndFascism>

¹³⁶ Tottle D. Fraud, Famine and Fascism. P.6.

джерелами, які не мають якогось вагомого підтвердження у науковому середовищі¹³⁷.

У другому розділі Тоттл намагався довести, чому Голодомор як геноцид – це брехня. Його риторика дуже схожа з радянською пропагандою (саботаж робіт з боку самих селян) та тими письменниками, які всю вину покладали саме на радянську владу на місцях. Причому керування влади на місцях він назвав не бездарним, а «аматорським», і це «аматорство» Тоттл вважав виправданим, тому що ця система нова і «була потрібна для соціалізації агрокультури та модернізації країни»¹³⁸. Наче інших шляхів для розвитку країни не було, як зазначив автор. Ця книга теж сповнена різного роду евфемізмів, які використовувала радянські ЗМІ 1930-х рр (знову «соціалізація замість колективізації»). Тоттл також писав, що Перша п'ятирічка була необхідна для виживання СРСР як держави через те, що назривала можлива експансія Японії на Далекому Сході, і збільшилась активність фашистів в Італії та націонал-соціалістів у Німеччині¹³⁹.

Окрім цього, автор намагався заперечувати геноцидну концепцію Голодомору, називаючи її недостовірною через те, що українці насправді помирали масово через тиф, спричинений недоїданням. Також автор вирішив змішати у своїй праці різні періоди (з 1928 по 1933 рр. та 1939 по 1945 рр.) для того, що звинуватити українців у масовому колабораціонізмі. Доволі дивно і непрофесійно з точки зору написання наукової праці, писати у розділі про Великий голод і заперечувати його наявність декілька сторінок, а, а потім різко почати писати про те як українці вороже ставились до татар та взагалі вони були маріонеткою нацистів¹⁴⁰. Ці міфи теж були зруйновані у праці «Війна і міф. Невідома Друга світова»¹⁴¹. Загалом ці звинувачення ніяк не можна

---

¹³⁷ Там само. С.23-29.

¹³⁸ Там само. С.93.

¹³⁹ Там само. С.97.

¹⁴⁰ Там само. С.101.

¹⁴¹ В'ятрович В.Війна і міф. Невідома Друга світова. Київ, 2016. С.122-127, С.156-162.

логічно пов'язати з фактами Голодомору, який стався задовго до початку Другої світової.

Протягом дослідження цієї книги у нас склалось враження, що вона була написана на замовлення радянської влади. Щоправда, спочатку це було дуже важко розгледіти, адже автор всюди намагався робити виноски та покликання, якщо використовував джерела. Єдине, що відразу можна було б розцінити як мову ворожнечі та ненависті, це саму назву книги та розміщення символів нацизму поряд з відредагованою справжньою фотографією жертв Великого голоду. Саме скандальна обкладинка та назва, які мали пропагандистський характер, теж обрані з міркування більшого поширення цієї книги на Заході. Очевидно, що це була спроба спровокувати та очорнити українську діаспору в Канаді.

У 1988 році Міжнародна комісія з розслідування Голодомору 1932-1933 рр. в Україні (одним з очільників був згаданий раніше доктор Дж.Мейс) провела розслідування на предмет достовірності інформації у цій книзі, а також запросила самого Дугласа Тоттла для наукової дискусії. З невідомих причин автор не з'явився. Для доказової бази комісія збирала свідчення очевидців Голодомору та досліджувала раніше написані праці. Більше того, у підсумку комісія підтвердила, що Тоттл не міг написати цю працю без допомоги радянської влади, тому що ніхто з представників комісії на той момент не мав доступ до тієї джерельної бази, яка була в СРСР ¹⁴². Радянська влада аж до 1988 року заперечувала не тільки як концепцію геноциду українців під час Голодомору, а навіть сам факт цієї трагедії у своїй історії.

Висновки до 2 розділу

Отже, постать Волтера Дюранті в цій історії залишила свій негативний відбиток на декілька десятиліть. Саме через його вплив та популярність, які не можна недооцінювати, і доступ до комунікації з першими ешелонами радянської влади допоміг йому здобути авторитет у західного суспільства.

---

¹⁴² Hobbins A.J. Seeking Historical Truth. 2001, P.166.

Більшість того суспільства сприймала СРСР як щось екзотичне та жахаюче загадкове. Саме з цієї причини борці за правду довго не могли донести свою думку до широкого загалу, щоб Голодомор визнали на світовому рівні.

На жаль, життя дуже часто є несправедливим і жорстоким. Випадок з Волтером Дюранті – це лише один з прикладів. Поки такі люди як Джонс, Чемберлен та Маггерідж ризикували своїм життями заради того, щоб розповісти людям Заходу правду про Голодомор в Україні, Дюранті собі спокійно випускав у Москві репортаж за репортажем про СРСР, які наче претендували на ексклюзивність, а де-факто просто копіював риторику радянських ЗМІ, які виглядали як номер радянської газети, тільки англійською мовою.

Те саме лихозвісне інтерв'ю, взяте у Сталіна, мало виключно компліментарний характер без наявності навіть мінімальної критики, незручних питань. Складалось враження, що Волтер Дюранті не тільки захоплювався Сталіним, але й намагався «зберегти йому та СРСР обличчя», і потім донести цю позицію до Заходу. Донедавна Захід дотримувався цієї позиції також у сучасній російсько-українській війні, що триває з 2014 року.

Загалом Волтер Дюранті – це дуже показовий приклад того, що може зробити людина, яка мала у своєму житті все: успіх, гроші, славу, світове визнання і вплив на багатомільйонну аудиторію. Це сукупний образ лицемірства та показової брехні про трагедію Великого голоду для всього народу України. І все це заради того, щоб отримати вище зазначені блага та уникнути розправи тоталітарною радянською системою. Це один з найяскравіших прикладів злочинного замовчування та великої брехні у світовій журналістиці ХХ-ст. Це урок для всього цивілізованого та демократичного суспільства.

Персоналії, що заперечували Голодомор в Україні 1932-1933 рр., знаходяться насправді в маргінальній меншості. Про них насправді не так багато джерел та літератури, проте свою місію по «запереченню та замовчуванню Голоду» вони на якийсь час змогли виконати, оскільки проблема багато років не розглядалась та не визнавалась широким загалом.

Користуючись статусом «відомих інтелектуалів» та просто поважних людей у Західному суспільстві, вони могли буквально впливати на думку загалу стосовно тієї чи іншої проблеми. Відповідно, тут якраз майже все вирішували зв'язки, гроші, слава і загальний авторитет у суспільстві.

Звичайно, що дуже мало людей прислухались до тих журналістів і кореспондентів, які намагались писати правду через те, що вони були насправді маловідомими людьми. На відміну від того ж Волтера Дюранті, Бернарда Шоу, Герберта Уеллса. Цих людей вже тоді знав майже весь світ. Вони ще за життя зазнали колосальної популярності. Ними захоплювались. Їх поважали. На жаль, суспільство схильне ідеалізувати та боготворити відомих людей, хоча ті в першу чергу теж звичайні люди, які можуть дуже сильно помилятися у своїх висловленнях.

Ці дуже відомі особистості є однією з багатьох причин, чому проблема Голодомору в Україні на Заході вивчалась дуже слабо і декілька десятиліть невелика кількість західних дослідників разом українською діаспорою намагались досягти міжнародного визнання Голодомору в Україні. Саме тому ми вважаємо, що потрібно завжди критично оцінювати будь-які висловлення будь-яких відомих людей, інакше вони нашкодять суспільству в подальшому.

РОЗДІЛ 3. ПОГЛЯД ПРОФЕСІЙНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ НА ПРОБЛЕМУ ВЕЛИКОГО ГОЛОДУ В УКРАЇНІ

3.1. Англомовні історики про Голодомор (США, Канада, Австралія)

У 1980-х рр. західні історики, зокрема Джеймс Мейс, Роберт Конквест та Волтер Душник сформували концепцію стосовно Голодомору 1932-1933 рр. як акт геноциду українців. У пана Волтера було припущення, що радянська влада свідомо покарала Україну голодом через відкритий супротив колективізації. Щоб довести цю наукову точку зору, Волтер наводить як доказ затвердження і застосування на практиці «закону про 5 колосків», за яким людей могли не тільки депортувати у концентраційні табори на 10 років, але й могли розстріляти без суду та слідства та конфіскувати все майно селянина. Його праця була опублікована на 50-річницю трагедії Голодомору¹⁴³.

Волтер використовував у своїй праці в якості джерел також повідомлення радянської преси тих часів. Завдяки йому, світ дізнався про те, що Політбюро наказувало встановлювати сторожові вежі з озброєними вартовими під час збору врожаю 1932 р. і заборонити селянам покидати межі своїх населених пунктів. Окрім цього, Волтер зачитував витяг з інструкцію В'ячеслава Молотова: «Робота має бути виконана, скільки б життів це не коштувало. Для м'якості або сентиментальності немає місця...»¹⁴⁴.

Джеймс Мейс та Роберт Конквест у 1980-х рр. змогли вивести історичну думку Заходу стосовно Голодомору в Україні на зовсім інший, більш глобальний рівень. На 50-річницю трагедії Великого голоду у США була створена спеціальна комісія, що спеціалізувалась на дослідженні цієї теми. Більше того, комісія була утворена за підтримки тодішнього президента США – Рональда Рейгана та Палати конгресменів. Такого рівня підтримка означала те, що тепер будуть доступні нові форми дослідження та інтеграція тематики Голодомору у західне суспільство. Дослідницька комісія складалась з 15 осіб,

---

¹⁴³ Dushnyck W. 50 years ago: the famine holocaust in Ukraine. New York, 1983. 57 p.

¹⁴⁴ Dushnyck W. 50 years ago ... P. 26–27.

серед яких були 3 представники президента, по 6 парламентарів і делегатів від української діаспори. Основна наукова робота проводилась безпосередньо під керівництвом Джеймса Мейса¹⁴⁵.

Загалом друга половина 1980-х рр. була справжнім злетом для закордонної історіографії з Голодомору. Було опубліковано ряд матеріалів, у яких була збірка досліджень західних істориків про Великий голод 1932-1933 рр. в Україні. Ще один американський історик, Френк Сисин, писав про те, що велику роль в поширенні матеріалів про злочини радянської відіграла саме українська діаспора, яка публікувала свої праці іноземною мовою¹⁴⁶. І звичайно, професор Френк Сисин не міг не відзначити внесок своїх колег – Джеймса Мейса та Роберта Конквеста. Вони у 1986 р. опублікували фундаментальне монографічне дослідження – «Жнива скорботи»¹⁴⁷.

Ця книга максимально різносторонньо розкриває геноцидальну концепцію Голодомору проти українського народу. Цікаво, що для книги не властиві якісь евфемізми і дії радянської влади піддавались гострій критиці. На початку самої книги автори розмістили цитату з давньоруського літопису «Слово о полку Ігоревім»: «Чръна земля подъ копыты костьми была пос(е)яна, а кровью поляна; тугою взыдоша по Руской земли...»¹⁴⁸. Цитата доволі чітко характеризує подальший трагічний зміст книги. Книга містить 3 частини. Перша частина найбільше описує про встановлення комуністичної партії, селянство та загальні настрої українського населення.

Друга частина стосується здебільшого передісторії, передумов до колективізації, і відповідно, самого процесу насильницької колективізації. Остання частина присвячена подіям Голодомору, який автори позначили як наругу над Україною та її людьми з боку радянської влади. В останній частині

---

¹⁴⁵ Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки ... С. 797–798.

¹⁴⁶ Доробок нерадянських дослідників про український Голод: розділ 1. Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. Т. IV. С. 28–69.

¹⁴⁷ Конквест Р. Жнива скорботи. Нью Йорк, 1986. 386 с.

¹⁴⁸ Конквест Р. Жнива скорботи. С.1.

дослідники продемонстрували чудове розуміння того, що українська інтелігенція та селянство взаємопов'язані між собою. Про це також, на думку авторів, знав Сталін, який висловив свою позицію: «Національна проблема, в самій своїй суті, це селянська проблема...»¹⁴⁹. Адже знищивши інтелігенцію, буде простіше підкорити робітничо-селянський клас пропагандою і масовим терором. Власне, цим вони і займались десятиліттями.

Також автори праці писали про те, що радянська влада розглядала Україну як один з особливо непокірних та небезпечних для тоталітарного режиму країв. Ця непокірність пояснювалась тим, що загалом селяни вороже ставились до колективізації, і що земельні ділянки, які потрібно було обробити, виявились значно більшими та набагато гірше контролювались, ніж у росії¹⁵⁰.

Окрім загальної непокори, як пишуть автори, радянська влада вербувала так званих «активістів» серед місцевого населення. Це були люди, які на рівні сільської громади займались перевіркою односельчан на предмет викраденого зерна, колосків тощо¹⁵¹. Особливо ретельні перевірки були затвердження того самого страшного «закону про 5 колосків». Однак, були випадки, коли активісти йшли на зустріч населенню та деколи допомагали. Наприклад, у с. Михайлівка (Сумська область) активіст та голова місцевого колгоспу пан Чуєнко розповів селянам про план заготівель на 1932 р, і після цього заявив, що не збирається віддавати зерно «...без згоди тих, кому воно належить». Чоловіка після цієї заяви заарештувало ОДПУ (попередник НКВС) разом з головою сільради. Наступного дня стався протест серед місцевого населення. Вони вимагали звільнення заарештованих, пом'якшити план хлібзаготівлі і виплатити селянам за трудовні. Врешті значну частину протестувальників відправили до концтаборів, а деяких селян разом з Чуєнком розстріляли¹⁵².

---

¹⁴⁹ Там само. С.181.

¹⁵⁰ Там само. С.181.

¹⁵¹ Там само. С.187.

¹⁵² Там само. С.188.

Таких історій, висвітлених у книзі, дуже багато. Книга містить велику джерельну базу з інших праць, а також ряд документів, які власне і були доказом тих злочинів проти українців¹⁵³. Серед сотні позицій джерел та літератури зустрічаються праці з різних куточків світу (від Нью-Йорка, Лондона до Женеви). Єдиним ключовим недоліком цієї праці є те, що книга не містить виноски на кожній сторінці, і тому дуже важко визначити з якої саме книги або документа було зацитовано.

Оскільки «Жнива скорботи» була написана ще до розпаду СРСР, автори об'єктивно оцінювали також поточну ситуацію в цій державі без зайвої ілюзорності, і зробили висновок в епілозі: «...поки що мізерно мало ознак того, що режим має намір визнати своє минуле і дозволити людям знати всю правду. Для тих, хто сподівається, що радянська система може еволюціонізувати і стати менше прив'язаною до своїх догм, першим кроком було б, принаймні, визнання того, що дійсно сталося у 1930-1933 років»¹⁵⁴. Роберт Конквест та Джеймс Мейс вважали, що визнання своєї провини та компенсація постраждалим з боку радянської влади – було б не лише питанням моралі, тому що держава, яка не визнає своїх помилок, далі будуватиме все на тотальній брехні та завдавати смертельної шкоди громадянам.

Автори намагались висвітлити події Голодомору такими, якими вони були насправді. Навіть не зважаючи на те, що «...доки немає можливості серйозно дослідити ці події в країні, де вони трапилися, вони жодним чином не стають частиною минулого, а, навпаки, залишаються дуже актуальним питанням, яке слід брати до найпильнішої уваги...»¹⁵⁵. Хоча дослідники і не залишали місця для роздумів на майбутнє, проте їхня праця на 1986 р. була амбітним проектом і з надією на ще більш ґрунтовні дослідження.

Варто також згадати керівника та наставника комісії з дослідження Голодомору в Україні – доктора Джеймса Мейса. Саме він став ініціатором зі створення комісії та наполягав на більш детальних дослідженнях у середині

---

¹⁵³ Конквест Р. Жнива скорботи. С.271.

¹⁵⁴ Конквест Р. Жнива скорботи. С.269.

¹⁵⁵ Там само. С.269.

1980-х рр. Як зазначає випуск газети «Ukrainian Weekly» за 16 лютого 1986 р.: «Доктор Мейс провів останні 4 з половиною років, досліджуючи проблему Великого голоду. Він опублікував наукові статті з цієї теми, а також проводив лекції про свої дослідження в США, Канаді, Великобританії та Австралії. Його робота була вирішальною у підготовці книги про Голодомор професора Роберта Конквеста...»¹⁵⁶.

Ще починаючи з 1981 року, Джеймс Мейс почав працювати у Гарварді (його запросив Омелян Пріцак, українсько-американський історик, професор) і зумів себе зарекомендувати. Джеймс Мейс був одним з прибічників методі усної історії, в основі якої лежить постійна комунікація між науковцями читачами, а також очевидцями подій. Протягом 1980-х рр. опублікував ряд важливих наукових статей, як-от «The Man-Made Famine of 1932-1933: What Happened and Why», у якій автор доволі детально описав причини, передумови до Голоду та саму подію¹⁵⁷. Під час прочитання цієї статті, автор намагався довести «геноцидну» концепцію Голодомору через суспільно-політичні мотиви радянської влади. Саме через ці мотиви, на думку Мейса, колективізація в Україні проходила особливо ретельно на відміну від РСФСР.

Також він одним з перших описав про так звані «чорні списки», у які записували порушників та тих, хто міг саботувати збір врожаю. Ці списки були доволі масовим і водночас небезпечним явищем, тому що села, які були в списках, могли зазнати повної блокади з боку влади на доставку продовольства, і це теж призводило, відповідно, до голодної смерті¹⁵⁸.

У 1988 році очолювана Мейсом Комісія комітету Конгресу США з вивчення Голоду в Україні опублікувала фундаментальну колективну працю

---

¹⁵⁶ The Ukrainian Weekly.Vol LIV.February, 16th, 1986. P.7.:

https://www.ukrweekly.com/archive/1986/The_Ukrainian_Weekly_1986-07.pdf.

¹⁵⁷ Mace J.The man-made famine of 1933 in Soviet Ukraine: what happened and why. New York. «Svoboda», 1983. P. 12–43.

¹⁵⁸ Там само.

«Великий голод в Україні 1932-1933 років: у IV томах»¹⁵⁹. У праці зафіксовано понад 204 свідчення очевидців Великого голоду. Більше того, у декількох штатах були організовані наукові конференції, присвячені темі Голодомору. У конференціях, окрім вчених, також брали участь більше пів сотні свідків трагедії. Під завершення холодної війни та напруги між двома державами – США та СРСР тема Голодомору вже не викликала інтересу, відповідно, наукове товариство перестало отримувати фінансування для подальших досліджень.

Однак, дослідник не впав у відчай. Джеймс Мейс став одним з тих західних дослідників, який ледь не найбільше займався дослідженням Голодомору серед своїх західних колег. Як вже було згадано, Мейс був одним був прихильником усної історії. Відповідно, у його надбаннях збереглися свідчення очевидців Голодомору, записаних на аудіокасети. Разом з іншими своїми дослідженнями на 60-ту річницю трагедії він передав копії досліджень в Україну задля подальшого їх дослідження вже в незалежній Україні¹⁶⁰. Власне кажучи, він навіть переїхав у 1990-х рр. до нашої держави через проблеми з фінансуванням досліджень та конфлікти в американському науковому середовищі, де інші дослідники слов'яністи вважали, що «...він захищає фашистів та колаборантів...»¹⁶¹.

Джеймс Мейс був науковцем, який займався не тільки суто написанням фахових праць чи статей. Він також намагався брати участь в реконструкції історичної пам'яті українців, яка на його думку, була надломлена через масове

---

¹⁵⁹ The Great Hunger in Ukraine 1932-33. Investigation of the Ukrainian Famine, 1932-1933.: https://books.google.com.ua/books?id=BtvYjvc3XfYC&pg=PA170&redir_esc=y-v=onepage&q&f=false.

¹⁶⁰ Пісоцька Р. Згадати все або дорога сліз Джеймса Мейса.: <https://web.archive.org/web/20211104115646/https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/zgadati-vse>.

¹⁶¹ Там само.

знищення української інтелігенції радянською владою. Він писав науково популярні короткі статті для газети «День»¹⁶².

Також варто зазначити і те, що він був людиною, яка підходила до вирішення проблем креативним способом. Яким чином можна було просто і доступно донести мільйони українців про те, що важливо пам'ятати Голодомор 1932-1933 рр. як національну трагедію і зробити все можливе, щоб цього більше не сталося? Саме Джеймс Мейс став автором ідеї «Запали свічку» у 2003 році¹⁶³. На нашу думку, це доволі простий, але водночас чудовий спосіб виховувати в людях історичну пам'ять. З того часу і дотепер на роковини трагедії Голодомору у багатьох українських будинках запалюють свічку і ставлять її біля вікна, як знак пошани в пам'ять жертв Голодомору.

У 2005 році наша дослідниця та перекладач, Лариса Івшина, випустила українською мовою його напрацювання у меморіальній збірці, де були зібрані найкращі статті та інші твори Мейса з теми Голодомору. Власне, його методологія наукових досліджень є ефективною і в наш час. Хід думок у його працях доволі доступний, але водночас наукове письмо не позбавлене живої мови та емоцій, що давало зелено світло на те, щоб книги стали науково-популярними¹⁶⁴.

Пересічному громадянину країн Заходу було б важко читати лише суху статистику та соціально-економічний аналіз СРСР 1930-х рр. Статистичні праці можуть бути непоганим і корисним додатком для професійних, підготовлених істориків, але не звичайних читачів. І цим Джеймс Мейс доповнював цю прогалину, щоб якомога більше людей дізналось про трагедію Голодомору. І на живу емоційність його наукових праць також вказує те, що

---

¹⁶² Мейс Д. Свічка у вікні.:

<https://web.archive.org/web/20211026130126/https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/svichka-u-vikni-0>.

¹⁶³ Голодомор: завдяки кому українці запалюють свічку. DW Ukrainian:

<https://www.youtube.com/watch?v=IEhbCGsxnkk>.

¹⁶⁴ Івшина Л. Мейс Джеймс: Ваші мертві вибрали мене. Київ, 2008. 672 с.

історик часто вдавався до усної історії. Цей метод досі використовується під час конференцій, на які запрошують живих свідків подій.

Аби довести саме геноцидну концепцію Великого голоду, Джеймс Мейс використовував наявні листи радянської влади один до одного. Наприклад, листи Сталіна до Лазаря Кагановича (одного з організаторів голоду) за 1932 р. Дослідник вважав, що між політичних репресіями, колективізацією, нереалістичними планами хлібозаготівлі та голодом – є логічний зв'язок, оскільки радянська влада боялась можливості національного повстання в Україні на початку 1930-х рр., і як результат, могла навіть втратити контроль над Україною. Голодомор, на думку Мейса, був водночас найжорстокішим та найшвидшим шляхом до підкорення України та придушення будь-яких повстань¹⁶⁵.

У перші роки незалежності України інтерес до теми Голодомору 1932-1933 рр. не пішов на спад, а навпаки – лише підсилювався. Адже тепер не було радянської влади, КДБ, які наче той міфічний цербер «стояли» між дослідниками та архівними установами. Україна тепер стала вільною від помилкового імперського утворення під назвою СРСР. Відповідно, у західних дослідників було значно більше можливостей дослідити цю наукову тему і розкрити ще нерозкриті злочини радянської влади проти українського населення. Настав час нової історичної думки наступних поколінь науковців.

Напрацювання Джеймса Мейса та Роберта Конквеста значно спростили дослідження для наступних істориків. Історична думка стосовно подій Голодомору значно еволюціонувала з початком 1990-х рр. Поступово з'являвся цілий пласт західних істориків, які безпосередньо спеціалізувались історії України СРСР та Східної Європи загалом. Між західними істориками почали виникати наукові дискусії. Як писав у 2019 р. професор Віктор Гудзь: «...після виходу праці Р. Конквеста «Жнива скорботи», на Заході, набрала нових обертів полеміка між представниками ревізійністської та тоталітарної шкіл радянологів...»¹⁶⁶.

---

¹⁶⁵Івшина Л.Мейс Е. Джеймс. Автобіографія... С. 111–112.

¹⁶⁶ Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. С.753.

Історики-ревізіоністи більше досліджували Голодомор з точки зору економіки та статистики. Серед таких дослідників варто зазначити австралійського дослідника-демографа, Стівена Віткрофта та доктора Марка Таугера з США. Ми вважаємо, про кожного з них та їхні праці варто розповісти більш детально, адже наукових напрацювань та думок справді багато.

Професор Стівен Віткрофт найбільше спеціалізується на історичній демографії та соціально-економічній історії СРСР та України, тому найбільше його праць можна знайти саме з цієї проблеми. Він намагався ретельно досліджувати статистичні дані перепису населення СРСР за 1926 та 1937 рр.

У 1990-х рр. він активно публікувався в західних наукових журналах «Soviet Studies», «Slavic Review» та «Europe-Asia Studies». У 1990 р. вийшла його стаття, де він звернув увагу на надмірно високий рівень у 1930-х рр. в СРСР та неточність у статистичних даних радянських демографів тих років. Власне, на початку статті він оцінив вклад Роберта Конквеста, про якого Віткрофт зазначив: «...Конквест справді вразив тією масою доказів і переконливо схиляє погодитись з його висновками...»¹⁶⁷.

Однак, Віткрофт не тільки безапеляційно погоджувався, але й спробував переоцінити вже набуту джерельну базу у цій статті. Сама стаття має здебільшого ознайомчий характер з точки зору історичної демографії та історії Голодомору 1932-1933 рр. Відомостей, на які покликався автор у цій статті, не так багато. В основному це були радянські статисти та науковці, як-от В.Земсков та М.Курман¹⁶⁸. За ці покликання його критикував сам Роберт Конквест, який був переконаний, що більшість цих даних були сфальсифікованими через тиск з боку радянської влади¹⁶⁹. І це незважаючи на те, що у Віткрофта був доступ до архівів. Віткрофт у своїй статті опублікував

---

¹⁶⁷ Wheatcroft, S. G. More light on the scale of repression and excess mortality in the Soviet Union in the 1930s. P.355.

¹⁶⁸ Там само. С.356.

¹⁶⁹ Letters / Robert Conquest, Mark B. Tauger. Slavic Review. 1992. Vol. 51. No 1. P. 192.

статистичні таблиці, які показували приріст міського та сільського населення¹⁷⁰.

В подальшому Стівен Віткрофт у досліджуваній темі, часто використовував покликання на радянську статистику, як-от в статтях з 1995¹⁷¹ по 1997 рр. для «Slavic Review» та «Europe-Asia Studies»¹⁷². Окрім цього, він використовував розсекречні державні архіви РФ. Проте розуміння наукової теми між Конквестом та Віткрофтом все одно залишалось різним. Віткрофт намагався подати інформацію про голод як соціально-економічну глобальну кризу. Він писав, що «...Сталін не мав під своїм контролем таку кількість зерна, яку можна було б залучити, щоб приборкати голод...»¹⁷³. Таке враження, наче Віткрофт певним чином намагався виправдати Сталіна і радянське керівництво через помилки у керуванні аграрним сектором.

У 1990-х рр. це насправді було дискусійне питання стосовно того, чи дійсно був дефіцит у продовольстві і селян не встигли вчасно забезпечити запасами зерна. Американський історик та професор, Марк Таугер, був співавтором статті 1995 р. разом з Віткрофтом. Він погоджувався з Конквестом, що зазначена Віткрофтом статистика про рівень смертності могла бути недостовірною. Проте Таугер був переконаний, що високий рівень смертності українських селян не був цілеспрямованим і навмисним актом геноциду з боку радянської влади, як вважали Конквест та Мейс.

Більше того, Віткрофт і Таугер наполягали на тому, що саме доказів геноциду українців з боку радянської влади немає, а це могло б зруйнувати всю геноцидну концепцію походження Голодомору, яку відстоювали науковці ще у 1980-х рр. разом з українською діаспорою. Думки про те, що Великий голод був суто соціально-економічною катастрофою поділяли інші науковці Заходу, зокрема Роберт Дейвіс та Деніел Стоун, які менш глобально

---

¹⁷⁰ Wheatcroft, S. G. More light on the scale of repression...P.364-365.

¹⁷¹ Wheatcroft, S. G. Stalin, Grain Stocks and the Famine of 1932-1933. 1995, 22 p.

¹⁷² Wheatcroft, S. G. A Further Note of Clarification on the Famine, the Camps and Excess Mortality. 1997, 3 p.

¹⁷³ Wheatcroft, S. G. Stalin, Grain Stocks and the Famine...P.8.

оцінювали проблему, тобто взагалі не зачіпали політичний або національний аспект у своїх напрацюваннях.

У цих наукових дискусіях іноді доходило до особистих нарікань на компетенції науковців тоталітарної концепції та ревізіоністів. Джеймс Мейс, який досліджував Голодомор в Україні у політичному та національному аспекті, звинувачув Віткрофта, Таугера у тому, що вони насправді використовують невелику частину свого наукового потенціалу для дослідження такої теми. Більше того, Мейс вважав, що це ледь не позиція конформістів, які адаптували свої політичні переконання під тодішні реалії задля доступу в архіви Москви і більш лояльного ставлення з боку російської влади до цих науковців¹⁷⁴.

На нашу думку, найбільш оптимальним варіантом було б об'єднання зусиль цих двох течій науковців, оскільки тоді можна було б опублікувати синтетичну працю, у якій тема Голодомору розкривалась б з різних сторін, тому що тема складна і досі відкрита для досліджень. Також не варто недооцінювати напрацювання у сфері економічної та соціальної історії не варто, вони можуть бути корисними, але при цьому так само не можна виправдовувати дії чи бездіяльність радянської влади у 1930-ті рр, навіть завуальовано.

У темі Голодомору економічні праці можуть нести лише допоміжний характер, тому що вони насправді поверхнево розглядають Голодомор, як-от колективна праця Таугера, Дейвіса та Віткрофта «The economic transformation of the Soviet Union, 1913-1945». Цікавим є те, що автори трохи охопили період до приходу більшовиків до влади. Праця здебільшого присвячена модернізації та індустріалізації СРСР. Темі Голоду у ній відведено не так багато, і автори його описали як побічний ефект від невдалого адміністрування аграрним сектором¹⁷⁵. У тезі про «невдале адміністрування» вони повторювали історичну думку авторів 1940-1950-х рр.

---

¹⁷⁴ Мейс Д. Політичні причини голодомору в Україні (1932—1933 рр.). 1995. 13 с.

¹⁷⁵ Davies R. W., Tauger M. B., Weatcroft S. G. The economic transformation of the Soviet Union, 1913–1945. Cambridge. 1994. 376 p.

Окрім Роберта Конквеста, до критики напрацювань Віткрофта та Дейвіса долучився канадський дослідник, Джон Кіп. Він писав про те, що Віткрофт надто багато захоплюється статистичними даними, ігноруючи при цьому інші чинники, які вплинули на Великий голод 1932-1933 рр. У своїй статті «Wheatcroft and Stalin's Victims» Джон Кіп скептично поставився до опублікованих Віткрофтом статистичних даних у своїх попередніх публікаціях¹⁷⁶.

Джон Кіп писав у своїй статті, що «...можливо, будь-хто може зайти далеко в цій темі, поки архіви в ФСБ є вільному доступі (і далеко не в останню чергу це можуть бути ті справи близько 8 мільйонів ув'язнених ГУТАБ, якщо частина з них ще вижила), і було б неправильно робити вигляд наче ті дані, які були опубліковані зараз або взяті з архівів КДБ – є остаточними і точними. Ці дані навпаки повинні розглядатись як тимчасовий засіб для подальших, більш ґрунтовних досліджень...»¹⁷⁷.

Тобто Джон Кіп не тільки критикував статистичні дані, але частково розділяв погляди Конквеста стосовно цієї теми. До речі, сама порада стосовно використання статистики і її критичного осмислення може бути корисною і зараз, коли доступ до джерельної бази набагато більший, ніж в 1990-ті рр та навіть на початку ХХІ ст.

Уже на початку та в середині 2000-х рр. вектор наукових обговорень та дискусій з теми Голодомору в Україні дещо змістився з історичної демографії до пошуку причин і визначення саме характеру голоду в Україні. Вище згадані Стівен Віткрофт та Роберт Дейвіс покращили свої дослідницькі напрацювання з 1990-х рр. і, відповідно, змінилась якість їхніх наукових робіт. У якості джерел вони використовували не лише статистичні дані з архівів ФСБ та колишнього КДБ. Для своєї монографії «Роки Голоду»¹⁷⁸ автори для

---

¹⁷⁶ Keep John. Wheatcroft and Stalin's victims. Comments. Europe–Asia studies. 1999. Vol. 51. No. 6. P. 1089–1092.

¹⁷⁷ Там само. С.1092.

¹⁷⁸ Davies R. W., Weatcroft S. G. The Years of Hunger. New York, 2004. 555 p.

порівняння описали три великих голоди (з кінця XIX ст. до 1930-х рр.). В останньому голоді 1932-1933 рр. дослідники більше схилились до фактору голоду як справжнього лиха, трагедії, а не просто помилки у керуванні аграрним сектором радянською владою.

У підсумку цієї праці автори спробували аргументувати свою позицію, дискутуючи водночас з тим же Робертом Конквестом стосовно його тези про «навмисно організований голод радянською владою». Дейвіс та Віткрофт у своїй праці виокремили цілий комплекс чинників, які спричинили голод в Україні (від політичних, культурних до природних). На їхню думку, корінь зла був саме у минулому царської росії, яка під час приходу більшовиків все ще залишалась відсталою країною із застарілим аграрним сектором, для якої такі швидкі темпи колективізації стали шокуючими і вбивчими. І вони визнавали те, що аграрна політика Сталіна його оточення була доволі жорстокою по відношенню до селян¹⁷⁹.

Однак, сильними прорахунками і недоліками у цій праці стало те, що вони не розглянули той самий закон «Про 5 колосків» та інші репресивні заходи, які досягли свого піку у 1932 р. І оскільки науковці здебільшого вивчали та користувались джерельною базою з російських архівів, відповідно, вони не виокремлювали для себе національний контекст і пропустили перебіг подій Голодомору в українських селах.

У 2005 році з'явилась цікава праця канадської дослідниці та історикині Віоли Лінн «Народний опір в сталінські 1930-ті рр.: монолог адвоката диявола»¹⁸⁰. Дослідниця спробувала переосмислити тоталітарну концепцію розуміння Голодомору з іншого боку. Фокус був зміщений саме на протести та повстання селян під час колективізації, які не бажали миритись зі знищенням традиційного ведення сільського господарства. Віола Лінн також вважала, що проблема була більш глобальною, навіть екзистенційною. На її

---

¹⁷⁹ Davies R. W. The Years of Hunger ... P. 441.

¹⁸⁰ Віола Л. Народний опір в сталінські 1930–ті рр.: монолог адвоката диявола. Київ, 2005. С. 103–139.

думку, колективізація та голод розглядались селянами також як знищення власної самобутності і самосвідомості. Саме тому пік заворушень між владою та селянами припав на 1932-1933 роки¹⁸¹.

Дослідниця спробувала розкрити дві сторони конфлікту: селянство та радянську владу. Вона писала, що для радянської влади основним пріоритетом було створення суцільного механізму з колективних господарств, які працювали б на забезпечення модернізації та індустріалізації. Однак, для цього влада часто вдавалась до спотворення образу заможного селянина, щоб викликати гнів у більш бідних селян. Віола Лінн теж вважала, що Великий голод в Україні та інших республіках стався через цілу низку факторів: зловживання місцевою владою в колгоспах, нереалістичні плани хлібозаготівель, активні і пасивні бунти селян та погані погодні умови¹⁸².

Загалом у своїх дослідженнях історикиня подала Великий голод 1932-1933 рр. як справжню війну між владою і селянами з перемогою більшовиків. У журналі «Історія України». Вона зазначила, що голод навряд чи заздальгідь спланованим, але при цьому був очікуваним через вище зазначений комплекс подій, які йому передували. На думку дослідниці, гіпотеза про навмисно спланований штучний голод – є нічим іншим, як відголоском думок істориків кінця Холодної війни, і тому така позиція вже є застарілою та ідеологічно заангажованою.

Оскільки ця тема є доволі складною для дослідження, то відповідно, дуже важливо не перебільшувати надмірно роль тієї чи іншої сторони конфлікту під час Голодомору, як вважала Віола Лінн. Складність полягала ще й в тому, що населення по-різному сприймало дії радянської влади. Адже були люди, які активно агітували за колективізацію та збори врожаю, як-от це було серед комуністичної молоді. Були й ті, хто намагався просто вижити будь-яким способом і пристосуватись до нових жахливих умов¹⁸³.

---

¹⁸¹ Там само. С.138-139.

¹⁸² Віола Л. Селянський бунт в епоху Сталіна. С.161-162

¹⁸³ Там само. С.162

Однозначною перевагою для досліджень Віоли Лінн є те, що вона продемонструвала багатовекторність у дослідженні Великого голоду. Історик завжди повинен максимально об'єктивно оцінювати тему з різних сторін. Очевидно, що не всім це вдається, адже для когось ця тема може бути болючою травмою, тому подекуди емоції переважають. Проте дослідниця не врахувала, що окрім хлібозаготівель в цілому проводилась політика терору проти різних верств населення, серед яких селяни теж були однією з ключових цілей. Можливо, потрібно було більше уваги також приділити тодішній риториці радянської влади і закордонної преси, яка теж підтримувала колективізацію. Звичайно, це пропагандистські матеріали, проте вони дуже часто показували ті приховані справжні наміри влади. Ворога не варто недооцінювати.

Дослідниця просувала у своїх наукових записках наратив про те, що від Голодомору постраждало багато українців, проте наслідки голоду також сильно вразили і за межами України, зокрема на Північному Кавказі та на Нижньому Поволжі¹⁸⁴. Проте тут я не зовсім погоджуюсь з цією тезою, оскільки як показала навіть преса тих часів та більш рання історіографія, саме Україна постраждала найбільше як від Голодомору, так і політики сталінського терору загалом.

Інший дослідник зі схожими поглядами є Куромія Гіроакі, американський історик з Індіанського університету. Він дещо продовжив ідеї Віоли Лінн. У його праці дещо більше розкрита думка про вину Сталіна та інших партійних діячів у голоді. Куромія був переконаний, що голод міг використовуватись в обмежених масштабах для залякування і підкорення місцевого населення¹⁸⁵. Він не заперечував наявність можливої спеціально організованої блокади українського населення з вилученням всього зерна та іншого продовольства протягом 1932-1933 рр.

Виходить так, що автор з одного боку заперечував етноцид та визнавав політичний геноцид українців. Адже українці (особливо в селі) мали на той

---

¹⁸⁴ Віола Л. Народний опір в сталінські 1930–ті рр...С.128.

¹⁸⁵ Kuromiya H. The Soviet Famine of 1932–1933...P. 663.

час багату культуру, національну самосвідомість, автентичність, і відповідно, це було б дуже небезпечно для нової тоталітарної держави, яка всі народи хотіла переплавити в одну ідентичність – російськомовну і радянську. Про це докладно професор Куромія висвітлив ще у своїй статті у науковому журналі «Harvard Ukrainian Studies». У статті він писав, що Москва з підозрювала українців, в основному українських селян у приховуванні націоналістичних настроїв¹⁸⁶.

Дослідник також приділив уваги тому, що в різних регіонах України, українці постраждали по-різному. Він це чудово зміг продемонструвати на прикладі Донбасу (у якому зараз йдуть найважчі бої і який теж дуже сильно постраждав від Голодомору). Загалом він зробив висновок, що голод проти українців справді мав політичний мотив разом з виявленим надмірним вилученням зерна. Також він зазначив, що система колективних господарств була дуже слабкою і вкрай погано справлялась зі зборами врожаю¹⁸⁷.

Американський дослідник Девід Енгерман мав дещо схожі погляди з ревізіоністами 1990-х рр., проте він приділив уваги також закордонній пресі, яка описувала або замовчувала події Голодомору. У його праці є чітка структура поділу західної преси. З одного боку, він описав діяльність Волтера Дюранті (про якого ми теж описували в першому підрозділі II розділу), Луї Фішера, а з іншого – журналістські розслідування Вільяма Чемберлена¹⁸⁸.

Тобто через саме складність цієї теми преса та мемуаристика тих часів теж може бути корисним джерелом, про що Енгерман чудово розумів, коли писав статтю для «American Historical Review». Власне кажучи, тут збігаються і наші наукові погляди з цим істориком, оскільки він теж вважав, що відповідальність за замовчування і дезінформації стосовно трагедії Великого голоду також лежить на вище згаданих Дюранті та Фішері¹⁸⁹.

---

¹⁸⁶ Kuromiya H. Ukraine and Russia in the 1930s. P.327-341.

¹⁸⁷ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі... С.243.

¹⁸⁸ Engerman David C Modernization from the Other Shore. P.385.

¹⁸⁹ Там само. С.385-385.

Однак, він не розділяв поглядів Мейса та Конквеста стосовно того, що радянська влада намагалась здійснити геноцид українців через голод. Енгерман був переконаний, що Голодомор був лише наслідком тієї жахливої внутрішньої аграрної політики і боротьби радянської влади проти українського селянства.

Окрім дослідження преси, ряд американських істориків, як-от Стівен та Агнес Верді, намагались також розкрити тему канібалізму та випадків репресій під час Великого голоду. Вони вважали, що саме вилучення в селян їхніх продуктів (не тільки зерна) вплинули на масову загибель і випадки канібалізму. Більше того, вони писали про бригади комуністів, які замість того аби владнати ситуацію, друкували плакати з надписами «Поїдання своїх дітей – варварство»¹⁹⁰. Автори також розкритикували відомих іноземців, як-от Герберта Уеллса за те, ті навмисно приховували злочини Голодомору та писали про те, як в СРСР все чудово.

Канадський історик, Ївей Ченг, з університету Альберта намагався окрім дослідження самої теми Голодомору, розглянув також історіографічний аспект і розповів про концепцію Конквеста та Віткрофта. Наукова точка зору Ченга виявилась дещо двозначною, оскільки він водночас визнавав Великий голод як геноцид та водночас схилився до напрацювань Віткрофта, і відповідно, часто зазначав, що український голод був спричинений здебільшого провальною колективізацією та несприятливими погодними умовами. Але при цьому він зовсім не виправдовував Сталіна та наближене до нього партійне керівництво і був переконаний, що на радянській владі лежить колосальна доля відповідальності за колективізацію та виморення українських селян голодом¹⁹¹.

Не дивлячись на те, що у 1990-х та 2000-х рр. було ряд істориків з ревізіоністськими поглядами, концепція голоду як геноциду, сформована ще Мейсом та Конквестом, залишалась популярною і викликала більший інтерес науковців. Наприклад, до сімдесятої річниці трагедії Голодомору в Україні

---

¹⁹⁰ Vardy B. Steven, Vardy H. Agnes. Cannibalism in Stalin's Russia and Mao's China. P.223.

¹⁹¹ Cheng Y. An Analysis of the Main Causes of the Holodomor. P. 207–214.

канадські історики-славісти опублікували наукову статтю, присвячену Голодомору 1932-1933 рр., як національній трагедії українців. У статті також показали, наскільки ганебно та злочинно радянська влада намагалась приховати наслідки своїх злочинів.

Вартою уваги також є фундаментальна праця 2010 року «Remember the peasantry» австралійської дослідниці українського походження – Лесі Морган-Мельничук¹⁹². Праця містить всі елементи, які слідують за концепцією Голодомору як геноциду. Значна праці присвячена українській діаспорі в Австралії, яка хоч і не така чисельна, як в Канаді та США, проте серед представників цієї діаспори теж були очевидці Великого голоду, яким вдалось втекти та вижити, щоб розповісти правду. У книзі тема розкрита з різних сторін з великою джерельною базою та історіографічним доробком. Зокрема дуже багато уваги було приділено свідченням, спогадами (як елементам усної історії). Морган зазначила, що британські архіви містять деякі з найважливіших документів про Голодомор завдяки тому, що вона була однією з перших європейських країн, яка встановила дипломатичні відносини з радянською Москвою. Вважалося, що Британія знала про Радянський Союз більше, ніж будь-яка інша країна¹⁹³.

Далі Морган згадала про колективну працю Каринника, Луцюка і Кордана, у якій вони опублікували свідчення з британських документів про Україну під час Голодомору. Їхня публікація мала неоціненне значення для визначення та підтвердження ситуації в Україні того часу. Зібране листування описувало багато радянських указів, прийнятих у той час, а також наслідки голоду. Матеріал є колекцією не лише дипломатичних повідомлень, а й «працівників з надання допомоги та представників торгівлі»¹⁹⁴.

Леся Морган також зазначала, історії її дослідження не починаються і не закінчуються Голодомором, а продовжуються подальшою життєвою

---

¹⁹² Morgan L. Remember The Peasantry. Fremantle, 2010. 319 p.

¹⁹³ Morgan L. Remember The Peasantry. P.47.

¹⁹⁴ Там само. С.47.

мандрівкою, яка привела їх до Західної Австралії. Історії залишилися майже незаплямованими ізольованістю цієї спільноти. У Західній Австралії не було досліджень, семінарів чи конференцій. У жодному університеті цієї держави не було жодної школи українознавства, а щорічна пам'ятна служба в листопаді збирає лише невелику кількість людей¹⁹⁵.

Життєвий шлях постраждалого був явищем досить унікальним, оскільки він чітко показав, що Голодомор, хоч і був жахливим, не був єдиною великою травмою, яку біженці з України до Західної Австралії змушені були пережити у своєму житті. Це була частина серії травматичних подій, які спіткали цих людей з самого раннього віку.

Спогади мігрантів із Західної Австралії про Голодомор були головною темою для обговорення інтерв'ю у праці Лесі Морган, а мігранти-біженці висловили власну точку зору та погляд на той період історії України. Досвід Голодомору 1932-1933 років мав для цих людей специфічні наслідки, які перевершують сам досвід. Такий гострий голод створив соціальні труднощі, які психологічно ніколи не були вирішені деякими вцілілими. Радянський Союз продовжував зберігати мовчання про цю подію та забезпечив те, щоб вижилі також замовчували свої спогади своєю політикою та тактикою в той час. Таке мислення створило б велике внутрішнє хвилювання на все життя¹⁹⁶.

У тому ж 2010 році світ вперше побачила книга «Криваві землі» нині дуже популярного американського історика, професора Єльського університету – Тімоті Снайдера. Дослідник безпосередньо спеціалізується історії Центрально-Східної Європи, тому не дивно, що серед монографічних публікацій є праця, де описано терор більшовиків, колективізацію і Голодомор. У своїй праці він присвятив темі Голодомору найперший розділ у книзі¹⁹⁷.

Автор чудово розумів, наскільки сильно постраждала від Великого голоду Україна. Він чітко розділяв той голод, який в містах та селах. Про міста

---

¹⁹⁵ Там само. С.99.

¹⁹⁶ Там само. С.101.

¹⁹⁷ Там само. С.21.

(в основному він описував Київ, Харків, Дніпро, Донецьк) Снайдер зазначив, що людям доводилось ледь цілий день стояти в черзі за скибкою хліба. Він писав, що городяни були настільки ослаблені голодом, що єдине що їх стримувало впасти на землю, це люди в черзі, на яких вони спирались¹⁹⁸. Снайдер чітко розділяв той голод, який був в українських містах та селах.

Також він дав цікаву порівняльну характеристику Голодомору, вказавши, що голод в Україні ніяк не можна зрівняти з тим голодом, який спіткав капіталістичний Захід під час Великої депресії. Адже на його думку, люди в містах закордоном могли недоїдати через безробіття, проте фермерам завжди було чим прогодувати себе з землі, і навіть у Німеччині, до якої на той час прийшли до влади націонал-соціалісти¹⁹⁹.

Книга є науково-популярною, але це ніяк не робить її гіршою. Навпаки автор використав живу та доступну лексику, яка буде легко сприйматись кожним, хто захоче її прочитати. Тімоті Снайдер чудово вміє працювати з аудиторією, і саме тому у нього вийшов зараз цілий курс онлайн лекцій після повномасштабного вторгнення «The making of modern Ukraine»²⁰⁰. Темі колективізації та Голодомору присвячена 15 лекція. З перших же хвилин Тімоті Снайдер наголосив на тому, що це один з найстрашніших штучних голодів. Автор зробив курс від давніх часів до наших днів. У цих відео теж використовується доступна лексика і можна навіть увімкнути субтитри. У Тімоті Снайдера можна справді повчитись як працювати з аудиторією, і щоб кожна з лекцій мала мінімум сотні тисяч переглядів. Історик повинен вміти донести складні речі пересічним громадянам, а не тільки своїм колегам.

3.2. Сучасні європейські дослідження Голодомору в Україні 1932-1933 рр.

---

¹⁹⁸ Там само. С.21-22.

¹⁹⁹ Там само. С.22.

²⁰⁰ Snyder T. The Making of Modern Ukraine. Class 15.:

[https://www.youtube.com/watch?v=1dy7Mrqy1AY&list=PLh9mgdi4rNewfxO7LhBoz_1Mx1MaO6sw_&index=15.](https://www.youtube.com/watch?v=1dy7Mrqy1AY&list=PLh9mgdi4rNewfxO7LhBoz_1Mx1MaO6sw_&index=15)

Європейська історична також проявляє інтерес до теми Голодомору 1932-1933 рр. Європейська історична думка теж почала активно розвиватись ще з 1990-х рр., і саме тому в наявності є праці та автори, які варті уваги та подальшого дослідження. Цей розділ (як і попередній) написаний, що показати історіографічне різноманіття в темі Голодомору. Тема досі відкрита для дискусій та питань, і питань ще дуже багато. Як ми вже знаємо, однією з найперших Західних країн Старого світу, що дізналась про Великий голод в Україні була Великобританія. Франція та Німеччина трохи пізніше почали дізнаватись якісь відомості, в основному завдяки окремим громадським діячам та українцям в еміграції.

Європейські автори схильні у своїх працях притягувати до колективної відповідальності за злочини влади. Наприклад, німецький історик Штефан Мерль писав про те, що ні один диктатор не втримався б при владі довго, якби не мав широкої підтримки серед населення²⁰¹. Правда є в цих словах, оскільки це зараз особливо актуально в наш час. Деякі так звані «російські ліберали» постійно намагаються приписати вину РФ через вторгнення в Україну одній людині або деколи ще його близькому оточенню. І таким чином вони не хочуть нести колективну відповідальність, проте будуть. Путінський режим не втримався б 22 роки при владі, якби населення щось не влаштувало.

Штефан Мерль є також істориком-ревізіоністом і дуже часто стверджував, що Голодомор не був спрямований на українців через те, що вони були українцями, а тому що серед них більшість населення була селянами, тому що селян постраждало найбільше. Він активно заперечував концепцію Конквеста-Мейса і навіть звинувачував авторів націоналістичній заангажованості. Проте Мерль так і не зміг пояснити той факт, що Східні та Південні області України поступово заселили етнічними росіянами після того, як там загинуло дуже багато українців від Голоду. Не зміг він також обґрунтувати думку, чому дуже часто радянська влада застосовувала блокаду та нереалістичні плани хлібозаготівель саме проти українських сіл.

---

²⁰¹ Merl S. Politische Kommunikation in der Diktatur. Göttingen, 2012. 184 s.

У своїх напрацюваннях він намагався довести те, що інші етноси (росіяни та німці Поволжя) теж дуже сильно постраждали від Великого голоду, і що він був зумовлений невдалим керуванням та поганими кліматичними умовами. В Україні чудовий помірний клімат та надзвичайно родюча земля. Стосовно керування, воно було не просто невдалим. Призначені голови колгоспів дуже часто не мали фахової освіти і належної компетенції, і про це детально написав ще Вільям Чемберлен.

Загалом праці німецьких істориків у своїй більшості мають ревізійністську концепцію. Німецькі автори писали доволі узагальнено та поверхнево про Голодомор в Україні, лише як соціально-економічну катастрофу і в масштабах не України, а всього СРСР. Такою була, наприклад, праця Андреаса Хайнріха «Соціалістична трансформація України»²⁰².

Автор навіть намагався виправдати колективізацію, тому що вона була організована в першу чергу для модернізації країни. Хайнріх також заперечував Великий голод, як геноцид через те, що постраждали не тільки українці, але й інші народи союзних республік. Штефан Плагтенборг та Манфред Хільдермайер теж були схожої думки, і розцінювали колективізацію як невдалий аграрний експеримент, а голод як наслідок соціально-економічної катастрофи²⁰³.

Однак, не всі німецькі історики критикували геноцидну концепцію Голодомору. Серед науковців були ті, хто визнавав політичні мотиви колективізації та Голодомору. Наприклад, Гельмут Вільд у своїй статті «Сталінський людомор в Україні» захищав концепцію Конквеста та Мейса і намагався довести її за рахунок опрацьованої джерельної бази, серед яких яких були також досліджені німецькі дипломатичні документи, через які Вільд мав всі підстави назвати Голодомор 1932-1933 рр. найбільшим геноцидом ХХ ст., і у підсумку він розкритикував дуже тривале замовчування Великого голоду країнами Заходу²⁰⁴.

---

²⁰² Heinrich Andreas Die sozialistische Transformation der Ukraine. S.112.

²⁰³ Hildermeier M. Geschichte der Sowjetunion 1917–1991... S. 367–423.

²⁰⁴ Wild H. Stalins Völkermord in der Ukraine: http://www.vho.org/D/DGG/Wild36_2.html.

Ще один німецький історик, Герхард Сімон, теж був прихильником теорії про політичні мотиви Великого голоду. Його доповідь «Чи був Голодомор 1932-1933 рр. інструментом ліквідації українського націоналізму?» було опублікована і перекладена в Українському історичному журналі за 2004 р. На його думку, це була цілеспрямована акція для знищення окремих груп тодішнього радянського суспільства за соціальними та етнічними ознаками відносно заможних селян та українців²⁰⁵. Як вважав дослідник, що виморювання голодом могло бути політичною зброєю проти незгодних зі Сталінським режимом. Тобто політичний мотив полягав у тому, що влада дуже боялась загрози сепаратизму з боку українських селян через політику українізації, яка була коротким піднесенням для українців. Доповнюючи слова дослідника, зазначимо від себе, що радянська влада могла також боятись повстань через те, що не так давно пройшло з того часу, коли завершилась Українська революція. Відповідно, серед місцевого населення цілком могли бути реваншистські настрої стосовно відновлення української державності або принаймні збереження права на приватну власність.

У 1997 році у Франції була опублікована книга «Чорна книга комунізму». Це колективна праця істориків, потужне монографічне видання. В основному книга описує злочини комунізму по всьому світу, не тільки в СРСР. Однак, автори не забули виділити декілька розділів, щоб стисло описати колективізацію та сам Голодомор²⁰⁶. Праця змогла стати дуже популярною через те, що вона описувала злочини комунізму, зокрема і Великий голод як сплановану акцію сталінським режимом.

Власне, за цю позицію праця була розкритикована та отримала негативні оцінки саме від істориків ревізіоністів, які вважали, що у книзі концепція геноциду представлена не переконливо та без належної джерельної бази. До

---

²⁰⁵ Gerhard. War der Holodomor ein Instrument zur «Liquidierung» des ukrainischen Nationalismus? P. 177–204.

²⁰⁶ Куртуа С. Чорна книга комунізму... С.146-169.

критики цієї праці активно долучились найбільше німецькі історики, а саме: Вольфганг Віпперман та Єнс Мекленбург²⁰⁷.

Особисто ми не можемо погодитись з думкою про брак джерельної бази в «Чорній книзі», тому що в ній приділили достатньо уваги сумнозвісним драконівським законам про хлібозаготівлі, зокрема «закон про розкрадання соціалістичного майна»²⁰⁸. Також вони згадали за одних з головних ідейних ініціаторів цього та інших законів – Лазаря Кагановича та В'ячеслава Молотова. Не можна також сказати, що праця є кон'юктурною чи якось ідеологічно заангожваною. У книзі структуровано подається джерело, покликання на нього і критика позиції влади.

Французька історіографія Голодомору в Україні теж має значний багаж з напрацювань як французьких істориків, так і української діаспори. Обидва товариства цілком успішно працювали на те, щоб якомога краще поширити інформацію про Великий голод. Діаспорянські історики перекладали праці на французьку мову, як-от зробив дослідник, Борис Марченко, з книгою українського емігранта і громадського діяча – Олекси Воропая²⁰⁹. Натомість стаття французького історика та професора Етьєна Тевнена про Голодомор 1932-1933 рр. очима Заходу була перекладена на українську мову для історичного часопису «Всесвіт». Стаття містить покликання на перекладені уривки документів французької преси, яка писала про події Великого голоду²¹⁰.

Однією з яскравих послідовниць Етьєна Тевнена стала науковиця Вузар Лоран, яка написала цілу дисертацію з теми Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. В її кваліфікаційній роботі оцінювались історичні події з правової точки зору, тобто в праці була зосередженість саме на злочинах радянської влади проти українських селян та українців загалом. Розглядалися злочинні

---

²⁰⁷ Mecklenburg J., Wippermann W. «Roter Holocaust»? Kritik des Schwarzbuchs des Kommunismus. Hamburg, 1998. 224 s.

²⁰⁸ Куртуа С. Чорна книга комунізму. С.162.

²⁰⁹ Martchenko Bogys. Woropay Olexa. La Famine–Genocide en Ukraine. Paris, 1993. 133 p.

²¹⁰ Тевнен Е. Голод 1932–1933 років в Україні очима французів... С.151-160.

накази та розпорядження про хлібозаготівлі, відповідно, книга містить покликання на документацію 1930-х років ²¹¹.

Окремо варто зазначити ще одного з авторів вище згаданої резонансної «Чорної книги комунізму» - Ніколя Верта. Саме сформував думку про політичні та етнічні мотиви для Голодомору у цій монографії. Автор також відомий своїми окремими публікаціями, де він більш детально розглянув Великий голод в більш поглиблено, ніж у колективній монографії ²¹².

Наприклад, у своїй статті «Великий український голод 1932-33 рр.» дослідник описав понад чотири стадії боротьби радянської влади проти українців. До першого етапу він відносить саме період колективізації, коли відбувались процеси, які супроводжувались розкуркуленням та депортаціями селян (йдеться мова осінь 1931 р. та початок 1932 р.). На другому етапі дослідник зазначив надмірні хлібозаготівлі як основний чинник для супротиву з-поміж селян до влади та виснаження ґрунту і спустошення особистих запасів селян. До третього етапу науковець відносить ті самі драконівські закони «Про 5 колосків» та «Розкрадання соціалістичного майна» разом із запровадженням жорстких засобів покарання (від 10 років таборів до розстрілу). Останній етап, на думку Верта, це якраз був період від зими до літа 1933 р., коли люди вмирили тисячами в українських селищах та містечках ²¹³.

Для того, щоб врешті обґрунтувати думку про явище Голодомору в Україні як геноцид, Ніколя Верт зазначив, що масштаби цієї трагедії (декілька мільйонів жертв) разом з описаними політичними та етнічними мотивами влади цілком підпадають під цю концепцію. Саме з цих причин, як підсумував автор, цілком доцільно порівнювати українську трагедію разом з Голокостом або геноцидом вірмен через колосальні масштаби та злочинні наміри тоталітарних або авторитарних режимів.

Також дослідник поглибив свої знання та розширив проблему дослідження у власній монографії «Терор і безлад». У праці глобально

---

²¹¹ Woisard L. Le Génocide ukrainie. L'Intranquille. 1994. No 2-3. P. 351–554.

²¹² Верт Н. Жнива геноциду... <http://khp.org/pda/index.php?id=1249286191>.

²¹³ Там само.

розглянута тема сталінського режиму як терористичного, репресивні заходи радянської влади проти народів союзних республік. Також він більш розширено описав проблему Голодомору в одному з розділів, доповнивши свою точку зору про спланованість Голодомору. Одним з таких доказів спланованості Верт вважав групи активістів, які формували навіть з місцевих задля вилучення продовольства найбільш брутальним способом. Наприклад, такі активісти могли просто прийти до селянина і знищити його піч, у якій могли бути сховані навіть найменші запаси їжі ²¹⁴.

Також Ніколя Верт закликав до співпраці істориків обох концепцій – тоталітарної та ревізійної, адже тепер вони могли отримати доступ до колишніх радянських архівів після розпаду СРСР. Ніколя Верт – це історик, який прихильно ставився до обох концепцій, відповідно, його наукові праці мають у собі своєрідний синтез з надбань тоталітаристів та ревізійників. Наприкінці 2000-х вийшла його стаття українською мовою у часописі «Критика», де він стисло показав, що були директиви радянської влади, які теж привели до масової загибелі українських селян. Наприклад, указ від 22 січня 1933 р., у якому селянам з України заборонили виїзд до інших союзних республік за їжею ²¹⁵.

Саме через цей та інші подібні укази і відрізнявся український голод від ситуації на Поволжі або в Середній Азії, де масштаби трагедії були значно менші, і селяни могли ще якось врятуватись через втечу. Однією з причин таких жорстких репресій проти українських селян Верт вважав опір насильницькій колективізації, який чинили найбільше в Україні. Відповідно, найбільше від Голодомору постраждали Україна та Північний Кавказ (у якому проживало дуже багато етнічних українців). Ніколя Верт чітко відрізняв голод, який відбувався в різних регіонах і постійно наголошував на тому, що ситуація в Україні була особливо трагічною ²¹⁶.

---

²¹⁴ Верт Н. Терор і безлад. Київ, 2011. 447 с.

²¹⁵ Верт Н. Жнива геноциду... <http://khpg.org/pda/index.php?id=1249286191>.

²¹⁶ Там само.

Сучасна французька історична школа також має ґрунтовні дослідження з історичної демографії України під час Голодомору 1932-33 рр. Франс Мель разом з іншими науковцями опублікувала монографію, присвячену цій темі. Основною позицією була думка, що саме радянська влада винна у голодних смертях мільйони українців і відповідальність за ці жертви теж лежить на радянській владі. Загибель через голод декількох мільйонів людей в Україні Франс Мель зумів довести через виявлені прогалини у радянських переписах населення наприкінці 1930-х рр. Як і Ніколя Верт, Франс Мель теж підсумувала, що саме Україна найбільше постраждала від Великого голоду у порівнянні з іншими республіками²¹⁷.

У монографії спробували реконструювати наявні статистичні джерела, прослідкувавши зв'язок між смертністю і народжуваністю протягом 1927-1939 рр. Для цього використовувався комплексний підхід і масова перевірка джерел. Було спочатку проаналізовано загальну кількість народжених і померлих чоловічої та жіночої статі з 1927 до 1932 рр серед українців. Далі ці ж характеристики, але з 1933 по 1939 рр; природній приріст осіб кожної статі; народжуваність з 1938 по 1939 рр. і середній вік для материнства²¹⁸.

Загалом дослідники залучили максимально ефективно підходи до дослідження статистики з колеґ ревізіоністів, але при цьому не забували про геноцидну концепцію і причетність до неї радянської влади, що робить цю працю максимально різносторонньою з точки зору теорії та методології історії.

Окрім французької та німецької історичної школи, звісно, є історики та дослідники з інших європейських країн, які зробили свій внесок у дослідження Великого голоду. Андреа Граціозі – один з найяскравіших італійських істориків сучасності і професор університету в Неаполі. Його інтерпретація теж варта уваги, тому що дослідник майже повністю розділяє погляди Мейса та Конквеста з єдиним уточненням. На думку Граціозі, голод міг бути не спланованою акцією, а політичною зброєю, якою за нагоди випадку

---

²¹⁷ Meslé France. Mortality and causes of death in 20th century Ukraine. Dordrecht, 2012. 279 p.

²¹⁸ Там само.

скористалась радянська влада, щоб остаточно придушити заворушення та повстання в Україні²¹⁹.

Український дослідник Володимир Марочко критикував Граціозі за таку позицію, тому що не погоджувався з тим, що Граціозі заперечував спланованість радянською владою Голодомору. Однак, італійський історик водночас і не заперечував факти злочинів геноциду проти українців, тому його наукові надбання можуть викликати дискусійний інтерес. Андреа Граціозі на одній з конференцій, присвяченій Голодомору, зауважив, що книга «Жнива скороботи» стала ключовим перехідним моментом, коли Захід переглянув історію Голодомору зовсім з іншої точки зору, не тільки в загальносоюзній інтерпретації²²⁰.

Андреа Граціозі намагався дослідити українське питання більш глобально. В одній зі своїх праць він написав, що радянське керівництво також використало голод, аби не тільки ослабити, але й розколоти українське суспільство, тому що українському суспільству серед різних прошарків населення дуже властива здатність до самоорганізації. Власне, цього міг також дуже боятися Сталін та інші партійні діячі. Дослідник у цій праці трохи вийшов за хронологічні межі колективізації та Голодомору, і додав також 1937-1938 рр., (протягом яких відбувались масові репресії). На його думку, репресії наприкінці 1930-х рр. просто довершили політичні плани радянської влади ще з часів колективізації²²¹.

У статті Граціозі розглянув вплив Голодомору на українське суспільство з різних чинників: травматичний досвід, дегуманізація та алкоголізація населення. Пережитий травматичний досвід голоду і неможливість навіть поховати своїх родичів деморалізував дуже сильно українців. Пункт про дегуманізацію стосувався фактів вбивств та канібалізму. Останній пункт був про здешевлення радянською владою цін на спиртне, що дозволило

---

²¹⁹ Graziosi A. The Great Famine of 1932–33. Harvard, 2001. No 3-4. P. 157–166.

²²⁰ Марочко В. І. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. С.190.

²²¹ Graziosi A. The Great Famine of 1932–33...

«одурманити» найбільшій верстви населення. Однак, в статті та інших дослідженнях Граціозі дуже сильно бракувало тієї самої «історії з низів» або ж свідчень очевидців Голодомору, про що автор теж наголосив у статті ²²².

Іншим важливим дослідником в італійській історіографії Голодомору став Етторе Чіннелла, історик та професор Пізанського університету. Фахівець з історії країн Східно Європи. Дослідник також відстоював думку, що Голодомор в Україні був саме геноцидом, і своїми дослідженнями доповнив історичну думку Граціозі, Мейса та Конквеста. Автор писав, що Голодомор, депортації та масові розстріли були каральними заходами радянської влади з метою «перевиховати» українців в людину радянську. Також дослідник писав, що за масштабами жертв Голодомор збігається з Голокостом, проте Голокост мав дещо відмінні мотиви від української трагедії. Чіннелла розкрив більше відомостей про взаємовідносини радянського партійного керівництва, щоб краще дослідити політичний підтекст Голодомору як геноциду²²³.

І на думку дослідника, влада не могла не знати про масштаби Великого голоду, спричинені насильницькою колективізацією. У якості доказів професор Чіннелла неодноразово покликався на листування партійного керівництва, про яке також зазначив на міжнародній науковій конференції у 2016 році.

Тривалий час одне питання у його дослідженнях досі залишилось дискусійним. Дослідник не міг до кінця зрозуміти, чому радянська влада застосувала такі жорсткі заходи покарання проти українців. У своїй фундаментальній монографії «Україна: забутий геноцид 1932-33 рр.» він зумів частково знайти відповідь на це складне питання і спробував його описати з декількох сторін. У своїй праці він також спростував популярну серед ревізіоністів думку про природні катаклізми та бездарність в керуванні аграрним сектором як основні причини Великого голоду в Україні. Проаналізувавши Голодомор разом з формуванням системи колективних господарств, дослідник прийшов до висновку, що все-таки політичні та етнічні

---

²²² Graziosi A. The Impact of Holodomor Studies...P.56-57.

²²³ Cinnella Ettore. The collectivization and famine. P.149-176.

мотиви переважали у формуванні такої системи, через яку загинуло мільйони українців²²⁴.

Також важливим відкриттям у працях Чіннелли є те, що він проаналізував реакції тодішньої італійської влади (фашистського режиму Муссоліні) та римо-католицької церкви у Ватикані. На думку історика, влада та церква Італії чудово знали, що коїлось в СРСР та Україні, але обрали курс на замовчування, тому що Італія теж була одним з основних купців українського зерна у 1930-х рр. Окрім цього, історик історик також зазначав про те, що РФ як наступниця СРСР наразі заперечує наявність Голодомору в Україні та навіть виправдовує дії сталінізму²²⁵.

Висновки до 3 розділу

Отже, історична думка американських, канадських та австралійських науковців відрізнялась, і цим була цікава через різну методологію та підходи до опрацювання теми. Не можна сказати, що це були полярні думки, оскільки обидві течії (тоталітаристи та ревізіоністи) намагались розповісти правду про Голодомор, хоч і пояснювали це різними причинами та передумовами. Ревізіоністи, як Стівен Віткрофт чи Марк Таугер зробили вагомий свій внесок у розуміння соціально-економічних чинників Голодомору, тому їхні напрацювання та інших істориків ревізіоністів теж були взяті до уваги.

Послідовники тоталітарної концепції Мейса-Конквеста теж зробили колосальні зусилля задля більш повного розкриття політичних та етнічних мотивів Голодомору. І серед найяскравіших тоталітаристів та послідовників по ту сторону океану можна назвати Тімоті Снайдера, який зараз особливо активно підтримує Україну під час повномасштабного вторгнення РФ, розкриваючи американським студентам та західній спільноті загалом історію України та руйнуючи популярні міфи. Та дискусія, яка зародилась в роки вже

---

²²⁴ Cinnella Ettore. *Ukraine. The forgotten genocide (1932–1933)*. Pisa, 2015. 302 p.

²²⁵ Cinnella Ettore. *The collectivization and famine*. P.173.

незалежної України, є напрочуд цікавою і вартою окремої праці, а не тільки розділу кваліфікаційної магістерської роботи.

Німецька та французька історіографія теж варті окремої праці, оскільки у них застосовані різні методи для дослідження теми Голодомору, відповідно, різні тенденції. Серед німецьких науковців більш актуальним є ревізіонізм та акцент на соціально-економічних чинниках трагедії. Німецькі історики більш прагматично оцінювали масштаби трагедії і в основному розглядали Україну лише в контексті як одну з союзних республік, а державу, яка опинилась під радянською окупацією після революційних змагань 1917-21 рр.

Більшість німецьких істориків, як-от Штефан Плагтенборг та Манфред Хільдермайєр відстоювали саме ревізіоністську концепцію Голодомору, проте серед німецьких істориків виявились і такі постаті як Гельмут Вільд, які впевнені саме політичних та етнічних причинах Голодомору. У німецькому науковому середовищі між істориками давно панує дискусійність, і в результаті це дало велике різноманіття фахових видань серед німецьких дослідників.

Що стосується французьких колег істориків, то їм більш властивий розгляд і акцент на політичних та етнічних факторах Голодомору. Вони не заперечували повністю соціально-економічні чинники, як невдала аграрна політика, однак серед них більше домінує тоталітарна концепція, і відповідно, саме завдяки французьким історикам ми маємо популярну монографію «Чорна книга комунізму», у якій розкривається не тільки злочин радянської влади у 1930-ті рр., але й справи інших комуністичних режимів. Дослідники Ніколя Верт та Етьєн Тевнен є найбільш визначними послідовниками напрацювань та досягнень Джеймса Мейса і Роберта Конквеста у дослідженні Голодомору в Україні.

Італійська історіографія Голодомору, звісно, не така багата дослідниками, як німецька та французька, але й там є дослідники, які досі працюють і викладають в університетах. Надбаня Андреа Граціозі та Еттора Чіннелли досі є актуальними. Етторе Чіннелла та Андреа Граціозі – це приклад науковців, які вміють визнавати помилки, сприймати критику та

вдосконалювати свої навички у дослідженні цієї складної теми. Для мене, як дослідника, це значить неймовірно багато, тому що в історичній науці людина вчиться і вдосконалює свої пізнання все життя, якщо це її професійне ремесло.

Те, що між західними колегами істориками досі тривають дискусії та проводяться конференції свідчить про те, що сучасна історична думка Голодомору 1932-33 рр. в Україні очима Заходу не стагнує, а розвивається. Саме в науковій полеміці та дискусіях народжується праця, яка може бути максимально наближеною до істини. Певний дух суперництва між ревізіоністами. Голодомор – це складна тема для дослідження і вимагає максимально об'єктивного аналізу, хоч і дуже важко обійтись без емоцій. Зараз Україні країни Заходу допомагають як ніколи раніше, тому потрібно залишатись вдячним та разом йти до перемоги над «руським міром», у якому вигляді він не з'явився б до нас знову: у вигляді радянської влади, як колись чи з теперішніми поколіннями росіян, які теж прагнуть нас знищити.

ВИСНОВКИ

Отже, настав час підсумувати всі наукові здобутки у нашому дослідженні історичної думки Заходу стосовно Голодомору 1932-33 рр. в Україні. Робота тривала більше року і представляла собою складний проєкт, багатоступеневу задачу. Кваліфікаційна робота є синтезом з думок журналістів, кореспондентів та істориків з різних країн Заходу: Великобританії, США, Франції, Німеччини, Канади, Австралії та Італії. Протягом опрацювання джерел та літератури потрібно було залишатись максимально об'єктивними та критично оцінювати будь-який знайдений матеріал, що міг стати корисним для дослідження.

Загалом тема не є простою насправді, тому що пріоритетним завданням було розкрити більше подробиць про людей, що писали правду та відкриту або завуальовану брехню стосовно Голодомору. Потрібно було оцінити та спробувати дешифрувати мотиви вчинків цих людей хоча б приблизно, тому що в теорії та методології історичної науки неможливо повністю дізнатись думку, наприклад, Гарета Джонса чи того ж Волтера Дюранті як одних з головних героїв цієї кваліфікаційної роботи. Щоб повністю зрозуміти думки та вчинки цих людей, потрібно було бути кимось з них, проте це фізично неможливо.

Розділення дипломної роботи умовно на три розділи було, звичайно, заздалегідь спланованим рішенням, тому що потрібно було сформулювати нову концепцію стосовно теми Голодомору в Україні очима Заходу. Я чудово розумію, що про кожного зі згаданих героїв та антигероїв можна було взагалі написати окрему монографію, та мета полягала зовсім в іншому. Потрібно було чітко та стисло висловити та проаналізувати думки західних діячів від 1930-х рр. до наших днів.

На нашу думку, у дослідженні частково вдалось показати як саме розвивалась думка серед професійних істориків та навіть пересічних громадян країн Заходу. До еволюції думки та поширення правди про Голодомор дуже багато зусиль доклала спочатку українська діаспора в Канаді, США і навіть в

Австралії. Вони одними з найперших (серед них було немало людей, що чудом вижили та втекли від голодної смерті) зуміли привернути масово увагу західного наукового товариства.

Голоси журналістів Гарета Джонса, Вільяма Чемберлена та Малкольма Маггеріджа теж зробили свій внесок, хоч їх у 1930-х рр. почуло дуже мало людей через так званих інтелектуальних авторитетів, як Волтер Дюранті, Бернард Шоу, Герберт Уеллс та інші. І це насправді диво, що матеріали та записки, наприклад, Гарета Джонса дійшли до наших днів та є навіть у вільному доступі. У нас є унікальна можливість дізнатись про страшні сторінки української історії з перших вуст західної преси. Те, що зробили кореспонденти у якості борців за правду – є справжнім подвигом, навіть попри те, що Джонс та Маггерідж не розглядали Україну як окрему державу, тому що не надто добре орієнтувались в історії України.

Наразі у професійному журналістському середовищі можна почути, що якщо розслідування загрожує здоров'ю та життю, його потрібно покинути, адже власна безпека понад усе. Чи були виправданими ризики та ціна тієї правди, яку заплатили британські та американські кореспонденти за свої розслідування Голоду в Україні. Певним чином, так. Завдяки цим забороненим поїздкам Україною, накопичилась джерельна база, яка стала в нагоді для наступних поколінь дослідників. Попри страх арешту та розправи радянською тоталітарною машиною, вони виконали своє завдання, за що їм вдячні як західні дослідники, українська діаспора та ми, що взяли на себе відповідальність розповісти достовірно про їхні думки. Також ми дуже вдячні їм та іншим дослідникам, що нам не довелося ризикувати своїм життям та здоров'ям. В Україні зараз триває повномасштабна війна, яку розпочала та сама країна, тільки під іншою назвою – Російська Федерація. Її сутність не змінилась за 90 років. Росіяни так само прагнуть знищити українців, як і під час колективізації та Голодомору, тільки дещо іншими методами – масовими ракетними обстрілами.

Українці тоді теж вели справжню екзистенційну війну проти радянської системи, щоб вижити та відстояти своє право на самобутність та приватну

власність. Зараз ця екзистенційна війна набула дещо інших, більш глобальних рис. Тепер стоїть питання не тільки самобутності та приватної власності, але й власної державності. Всі ці речі у нас хочуть відібрати насильницькими діями та загнати у нову імперську в'язницю народів. Зараз нам пощастило, що очі Заходу нарешті відкриті як ніколи раніше на злочини РФ проти України. Абсолютна більшість цивілізованих країн підтримує Україну в боротьбі, тому що західна спільнота нарешті зрозуміла, що наступними можуть стати вони, якщо не допоможуть нам зараз. Вони зрозуміли, що це РФ є терористичним утворенням з імперськими амбіціями, яке нарешті має припинити своє існування.

Україна століттями жила у стані аванпосту та постійної невизначеності між цивілізованим Заходом та дикою московською ордою зі Сходу. Голодомор був одним з найстрашніших випробувань у житті українців. Майже у кожного з нас була можливість поспілкуватись з живими свідками трагедії та тих злочинів. Історична пам'ять про ті події досі жива, і далеко не в останню чергу завдяки західним історикам.

Також у нашому дослідженні ми зробили невелике відкриття у розумінні того, чому московській пропаганді так довго вдавалось ошукувати Захід стосовно того, що насправді відбувалось в Україні наприкінці 1920-х та в першій половині 1930-х рр. Російська пропаганда ніколи не шкодувала ресурсів, щоб створити гарний імідж могутньої наддержави на міжнародній арені. У 1930-х рр. пропаганді частково вдалось створити образ такого собі своєрідного «оазису посеред пустелі». Це був прописаний образ держави, яка на тлі світової економічної кризи та масового безробіття серед країн капіталістичного Заходу, чомусь відчувала економічне піднесення і робота була для кожного. СРСР скористався тоді Великою депресією та залучив для своєї картинки найбільш поважних та авторитетних публічних людей Заходу, які відверто симпатизували соціалізму та комунізму.

На нашу думку, це стало дуже сильним дестабілізуючим фактором та змусило США все ж визнати СРСР та приєднати Ліги Націй. На жаль, Україна та її зерно теж стали зброєю в руках СРСР, щоб маніпулювати Заходом та

отримувати фінанси та іншу допомогу за вивезене зерно. Саме тому пропаганда великої брехні так добре діяла певний час, і знадобилось не одне десятиліття, щоб пробити завісу великої брехні СРСР.

Наразі історична думка Заходу стосовно теми Голодомору є дуже різноманітною. Тисячі науковців спеціалізуються на історії Східної Європи і доносять свої думки студентів та читачів закордоном. Одні науковці займаються історичною демографією та розглядають соціально-економічний чинник, і інші – відстоюють у своїх працях думку про те, що це був саме геноцид українців. Найголовніше те, що Захід теж не мовчить, і сучасна повномасштабна війна лише підсилила увагу та науковий інтерес західних колег, небайдужих громадян з усього світу до України та українців.

Це тривала боротьба за правду та її поширення у країнах Заходу. За цей час утворився колосальний пласт науковців з різними думками. Про історичну думку Заходу стосовно теми Голодомору історики пишуть цілі монографії та докторські дисертації. Тема залишається відкритою досі у наукових колах. Щоб дослідити її повністю, не вистачить й цілого життя. Та чи можливо абсолютно повністю пізнати якусь тему в історії, навіть якщо це був якийсь один з тисячі часових відрізків на хронологічній шкалі історії людства? Фізично це неможливо, проте завжди можна вдосконалювати свої знання, і саме тому Голодомор 1932-33 рр. в Україні очима Заходу є актуальною темою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні. 6 с.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Lemkin_Rafal/Radianskyi_henotsyd_v_Ukraini.pdf (дата звернення: 11.09.2021).
2. Свобода – газета української громади в Америці.:<https://svoboda-news.com/svwp/pdfarxiv>. (дата звернення: 13.09.2021).

3. Bernard S. Social conditions in Russia.
https://www.garethjones.org/soviet_articles/bernard_shaw.htm (дата звернення: 11.02.2022).
4. Duranty W. Duranty Reports Russia. New York, 1934. 422 p.
<https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.89299/page/n7/mode/2up> (дата звернення: 11.09.2021).
5. Duranty W. Russians hungry but not starving:
https://www.garethjones.org/soviet_articles/russians_hungry_not_starving.htm.
(дата звернення: 07.09.2021).
6. Investigation of the Ukrainian Famine, 1932-1933: Report to Congress, Interim Report of Meetings and Hearings of and Before the Commission on the Ukraine Famine, Held in 1988. U.S. Government Printing Office. 523 p.:
https://books.google.com.ua/books?id=BtvYjvc3XfYC&pg=PA170&redir_esc=y - v=onepage&q&f=false (дата звернення: 23.05.2022).
7. Jones G. Englishman's story: what he saw on a walking tour:
https://www.garethjones.org/soviet_articles/walking_tour.htm (дата звернення: 07.09.2021).
8. Jones G. The 5-year Plan Has Killed the Bread Supply:
https://www.garethjones.org/soviet_articles/famine_rules_russia.htm (дата звернення: 07.09.2021).
9. Muggerridge M. The Soviet and the peasantry:
https://www.garethjones.org/soviet_articles/soviet_and_the_peasantry_2.htm.
(дата звернення: 09.04.2022).
10. New Statesman. British Magazine: <https://www.britannica.com/topic/New-Statesman>. (дата звернення: 08.04.2022).
11. The Ukrainian Weekly. Vol LIV. February, 16th, 1986. 16 p.:
https://www.ukrweekly.com/archive/1986/The_Ukrainian_Weekly_1986-07.pdf. (дата звернення: 10.05.2022).

12. The Ukrainian Weekly. Vol.I. 1933-1969. 287 p.
https://www.scribd.com/fullscreen/14991416?access_key=key-1544evpan0ny0maalnwn (дата звернення: 31.08.2022).
13. Wells H.G. “It seems to me that I am more to the Left than you, Mr Stalin”:
<https://www.newstatesman.com/long-reads/2014/04/h-g-wells-it-seems-me-i-am-more-left-you-mr-stalin> (дата звернення: 08.11.2021).

ЛІТЕРАТУРА

14. Випуск україномовної американської газети «Свобода» за 15 лютого 1932 року.: <https://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1932/Svoboda-1932-036.pdf>. (дата звернення: 07.09.2021).
15. В'ятрович В. Війна і міф. Невідома Друга світова. Харків, 2016. 272 с.
16. Верт Н. Жнива геноциду. 2009. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи.: <http://khpg.org/pda/index.php?id=1249286191>. (дата звернення: 21.09.2022).
17. Верт Н. Терор і безлад. Київ, 2011. 447 с.
18. Віола Л. Народний опір в сталінські 1930–ті рр.: монолог адвоката диявола. Київ, 2005. Вип. 31. С. 103–139.
19. Віола Л. Селянський бунт в епоху Сталіна. 2005. 367 с.
20. Вовчук І. Вчора і нині. Визвольний шлях. 1973. Кн. 9. С. 915–920.
21. Гарвардська конференція про Голодомор. Свобода. Видає Український Народний Союз. 2003. 31 жовтня. № 44. С. 1.
22. Голодомор: завдяки кому українці запалюють свічку. DW Ukrainian.: <https://www.youtube.com/watch?v=lEhbCGsxnkk>. (дата звернення: 30.11.2021).
23. Гельмут С. Чи був голодомор 1932–1933рр. інструментом «ліквідації» українського націоналізму? 2005. 13 с.

- 24.Граціозі Андреа. Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація ? Український історичний журнал.№3. 2005. С.120-131.
- 25.Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Мелітополь, 2013. 1153 с.
- 26.Доробок нерадянських дослідників про український Голод: розділ 1. Великий голод в Україні 1932– 1933 років : у IV т. Т. IV.С. 28–69.
- 27.Зімон Г. Чи був голодомор 1932–1933 рр. інструментом «ліквідації» українського націоналізму?. Український історичний журнал. 2005. №2. С. 118–131.
- 28.Івшина Л. Мейс Джеймс: Ваші мертві вибрали мене. Київ, 2008. 672 с.
- 29.Івшина Л.Мейс Е. Джеймс. Автобіографія. Факти і цінності.День і вічність Джеймса Мейса. Київ, 2005. 447 с.
- 30.Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор.1986. 386 с.
- 31.Кононенко Константин С. Україна і Росія. Соціально–економічні підстави української національної ідеї 1917–1960. Мюнхен, 1965. 535 с.
- 32.Кривчук Г. Зарубіжні джерела про голод 1932–1933 рр. в Україні. 2008, 231 с.
- 33.Кульчицький С. Паспортизація населення. Енциклопедія історії України у 10 т. . Київ, 2011. 520 с.
- 34.Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки.2002. С. 243.
- 35.Куртуа С. Чорна книга комунізму: Злочини, терор і репресії. Львів, 2008. 712 с.
- 36.Левченко Константин. Походження московського большевизму і справжні причини голоду в 1932–33 роках Визвольний шлях. 1973.
- 37.Марочко В. Зарубіжні документальні видання. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ, 2003. 294 с.

38. Марочко В. І. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація? Український історичний журнал. 2006. № 3. С. 186-198.
39. Мейс Д. Політичні причини голодомору в Україні (1932—1933 рр.). 1995. 13 с.
40. Мейс Д. Свічка у вікні.:
<https://web.archive.org/web/20211026130126/https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/svichka-u-vikni-0>.(дата звернення: 11.09.2021).
41. Пігідо Ф. П. Україна під большевицькою окупацією. Мюнхен, 1956. 140 с.
42. Пісоцька Р. Згадати все або дорога сліз Джеймса Мейса.:
<https://web.archive.org/web/20211104115646/https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/zgadati-vse>.(дата звернення: 12.09.2021).
43. Семенко Ю. Чорні справи Кремля: Біла книга. 1965. 472 с.
44. Словник військових і пов'язаних термінів:
https://irp.fas.org/doddir/dod/jp1_02.pdf.(дата звернення: 15.10.2021).
45. Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним. Київ, 2011. 448 с.
46. Субтельний О. Україна. Історія. Київ, 1993. 512 с.
47. Тевнен Е. Голод 1932–1933 років в Україні очима французів, американців та інших людей Заходу. 2003. № 1–2. С. 151–160.
48. Якубович М. Словник ісламських релігійних термінів арабського походження. 25 с.:
https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjD5uvL18T7AhVmR_EDHWJjC-cQFnoECBIQAQ&url=https%3A%2F%2Fchtyvo.org.ua%2Fauthors%2FYakubovych_Mykhailo%2FSlovnnyk_islamskykh_relihiinykh_terminiv_arabskoho_pokhodzhennia.doc&usg=AOvVaw2_VaeOCq-2ndILsLhyvqZ5 (дата звернення: 11.10.2022).
49. Balawyder A. Canadian Fears of Soviet Competition, 1929–1932. 1968. Vol. 8. No 4. P. 7–15.

50. Balawyder A. Canadian-Soviet Relations. Montreal, 1966. 238 p.: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwim54mqzcH7AhVFPOwKHa1sAg4QFnoECAgQAQ&url=https%3A%2F%2Fescholarship.mcgill.ca%2Fdownloads%2Frb68xg26v&usg=AOvVaw1PHnte5twGRWtY1yPTNE8C>. (дата звернення: 21.12.2021).
51. Besanson A. The ethnocide of Ukrainians in USSR. Paris, 1978. 163 p.
52. Carynnyk M. Deliberate, «diabolical» starvation Malcolm Muggeridge on Stalin's famine. The Ukrainian Weekly. May 29. 1983. Vol. LI: <https://www.ukrweekly.com/uwwp/deliberate-diabolical-starvation-malcolm-muggeridge-on-stalins-famine/>. (дата звернення: 15.11.2021).
53. Carynnyk M. Sullivant on politics of collectivization and famine. The Ukrainian Weekly. 1983. November 6. No 44: <https://www.ukrweekly.com/uwwp/sullivant-on-politics-of-collectivization-and-famine/2/>. (дата звернення: 02.12.2021).
54. Chamberlin W.H. Russia's Iron Age. Boston, 1935. 452 p. <https://archive.org/details/russiasironage0000will/page/n7/mode/2up>. (дата звернення: 01.02.2022).
55. Cheng Y. An Analysis of the Main Causes of the Holodomor. History & Classics Undergraduate Student Journal. Winter, 2012. Vol. 3. No. 2. P. 207–214.
56. Cinella Ettore. Collectivization and famine in the secret correspondence of the communist leaders. The Death of the Earth: The Great "Famine" in Ukraine in 1932–33 .P. 149–176.
57. Cinnella Ettore. Ukraine. The Forgotten Genocide (1932–1933). Pisa, 2015. 302 p.
58. Dalrymple Dana. The Soviet Famine of 1932–1934: Some Further References. Soviet Studies. 1965. Vol. XV. No. 4. P. 471–474.
59. Dalrymple Dana. The Soviet Famine of 1932–1934. Soviet Studies. 1964. Vol. XV. No. 3. P. 250–284.
60. Davies R. W. The Industrialisation of Soviet Russia, Crisis and Progress in the Soviet Economy, 1931–1933. London. 1996. Vol. 4. 612 p.

61. Davies R. W., Tauger M. B., Weatcroft S. G. The economic transformation of the Soviet Union, 1913–1945. Cambridge. 1994. 376 p.
62. Davies R. W., Weatcroft S. G. The Years of Hunger. New York, 2004. 555 p.
63. Der ukrainische Hunger–Holocaust. Stalins verschwiegener Völkermord 1932/33 an 7 Millionen ukrainischen Bauern im Spiegel festgehaltener Akten des deutschen Auswärtigen Amtes. 1988. 310 s.
64. Dinerstein H. S. Communism and the Russian Peasant. Glencoe 111.: Free Press, 1955. XVIII. 254 p.
65. Dushnyck Walter. 50 years ago: the famine holocaust in Ukraine. Terror and human misery as instruments of soviet russian imperialism. New York–Toronto, 1983. 57 p.
66. Eason W. W. Agricultural Labor Force and Population of the USSR. 1954. 210 p.
67. Engerman David C Modernization from the Other Shore: American Observers and the Costs of Soviet Economic Development. The American Historical Review. April. 2000. Vol. 105. No. 2. P.383–416.
68. Fisher L. Men and Politics- New York, 1941. 691 p.:
<https://archive.org/details/menandpolitics006501mbp/page/n7/mode/2up>.
(дата звернення: 23.04.2022).
69. Fisher L. The God tha failed. New York, 1948. 248 p.
70. Gerhard S. Die Große Hungersnot in der Ukraine. Leipzig, 2004. 19 s.
71. Gerhard S. Holodomor als Waffe Stalinismus, Hunger und der ukrainische Nationalismus. Leipzig, 2004. 20 s.
72. Gerhard. S. War der Holodomor ein Instrument zur «Liquidierung» des ukrainischen Nationalismus?. Roma, 2004. P. 177–204.
73. Graziosi A. After the Holodomor : The Enduring Impact of the Great Famine on Ukraine. 2013, 332 p.
74. Graziosi A. The Great Famine of 1932–33. Harvard University Studies, 2001. No 3-4. P. 157–166.

75. Graziosi Andrea. Conseguenze e implicazioni della «grande carestia» del 1932–33. La morte della terra: la grande «carestia» in Ucraina nel 1932–33 ... P. 23–32.
76. Graziosi Andrea. The Impact of Holodomor Studies on the Understanding of the USSR. Contextualizing the Holodomor .P. 49–75.
77. Graziosi Andrea. Why and in What Sense Was the Holodomor a Genocide? Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine ... P. 154–155.
78. Haliy M. The 25th Anniversary of the Great Famine in Ukraine, 1932–1933. New York, 1958. 11 p.
79. Heinrich Andreas Die sozialistische Transformation der Ukraine, 1917–1934. Analyse der politischen, konomischen und sozialen Veranderungen. Marburg, 1997. S. 112.
80. Hildermeier M. Geschichte der Sowjetunion 1917–1991. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates. München. 1998. S. 367–423.
81. Hobbins A.J. Seeking Historical Truth: the International Commission of Inquiry into the 1932-33 Famine in the Ukraine.. 2001. P.166.
82. Holroyd M. Bernand Shaw: 1918-1950. The Lure Fantasy. 1993, 560 p.
83. Hunczak T., Serbyn R. Famine in Ukraine 1932–1933: Genocide by other means. New York, 2007. 154 p.
84. Keep J. Wheatcroft and Stalin’s victims: Comments. Europe–Asia studies. 1999. Vol. 51. No. 6. P. 1089–1092.
85. Kononenko K. Colonial disfranchisement and exploitation of Ukraine by Moscow. New York : Ukr. Congr. Comm. of America, 1958. 30 p.
86. Kuromiya H. The Soviet Famine of 1932–1933 Reconsidered. Europe–Asia Studies. 2008. Vol. 60. No. 4. P. 663.
87. Kuromiya H. Ukraine and Russia in the 1930s. Harvard Ukrainian Studies. 18 (3–4). Dec. 1994. P. 327–341.
88. Laird R. Collective Farming in Russia A Political Study of the Soviet Kolkhozy. Laurence, Kan., 1958. V, 176 p.

89. Letters / Robert Conquest, Mark B. Tauger. Slavic Review. 1992. Vol. 51. No 1. P. 192.
90. Letters / Robert Conquest; Mark B. Tauger; Lubomyr R. Wynar; Cynthia Whittaker. Slavic Review. 1994. Vol. 53. No 1. P. 318–320.
91. Luciuk L. Not worthy: Walter Duranty's Pulitzer Prize and the New York Times. Kingston. 2004. 273 p.:
<https://archive.org/details/notworthywalterd0000unse/page/54/mode/2up>. (дата звернення: 01.05.2022).
92. Mace J. American Government and Press Responses to the Ukrainian Famine, 1932-1933. Washington. 20 p.
93. Mace J. Famine and Nationalism in Soviet Ukraine, 1918–1933. 1984. 13 p.
94. Mace J. Is the Ukrainian Genocide a Myth? Kyiv, 2003. 7 p.
95. Mace J. The Politics of Famine. Holocaust and Genocide Studies, Vol 3., No.1. 1988, 74-94 pp.
https://shron1.chtyvo.org.ua/James_Mace/The_Politics_of_Famine_American_Government_and_Press_Response_to_the_Ukrainian_Famine_1932_1933_anhl.pdf? (дата звернення: 25.05.2022).
96. Mace J. The man-made famine of 1933 in Soviet Ukraine: what happened and why. New York. «Svoboda», 1983. P. 12–43.
97. Manning C.A. Ukraine under the Soviets. New York. 1947, 224 p.
98. Martchenko Borys. Woropay Olexa. La Famine–Genocide en Ukraine: 1932–1933. Paris, 1993. 133 p.
99. Mecklenburg J., Wippermann W. «Roter Holocaust»? Kritik des Schwarzbuchs des Kommunismus. Hamburg, 1998. 294 s.
100. Merl S. Politische Kommunikation in der Diktatur. Deutschland und die Sowjetunion im Vergleich. Göttingen: Wallstein Verlag, 2012. 184 s.
101. Merl S. War die Hungersnot von 1932–1933 eine Folge der Zwangskollektivierung der Landwirtschaft oder wurde sie bewußt im Rahmen der Nationalitätenpolitik herbeigeführt? / Hausmann G., Kappeler A. Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. Baden–Baden, 1993. S. 146–166.

102. Meslé France. Mortality and causes of death in 20th century Ukraine. Dordrecht, 2012. 279 p.
103. Morgan L. Remember The Peasantry. Fremantle, 2010. 319 p.
104. Muggeridge M. Winter in Moscow. 1934, 252 p.
105. Nove A. An Economic History of the U.S.S.R. Baltimore : Penguin Books–Pelican, 1972. 416 p.
106. Plaggenborg Stefan. Die Sowjetunion – Versuch einer Bilanz. Osteuropa. 2001. No 7. S. 763.
107. Pliushch V. Genocide of the Ukrainian People: Artificial Famine in the Year 1931 – 1933. Munchen : Ukr. Inst. fur Bildungspolitik, 1973. 29 p.
108. Plyusch W. Mord am ukrainischen Volk Munchen, 1973. 40 s.
109. Serbyn R. British Public Opinion and the Famine in Ukraine. New Review. A Journal of East–European History. 1968. Vol. 8. No 3. P. 93.
110. Soviet Russian Genocide in Ukraine. Statement of the UCCA on the 40th Anniversary of the Man–Made Famine (1932–1933). New York : UCCA, May, 1973.
111. Snyder T. The Making of Modern Ukraine. Class 15. Ukrainization, Famine, Terror: 1920s-1930s.:
https://www.youtube.com/watch?v=1dy7Mrqy1AY&list=PLh9mgdi4rNewfxO7LhBoz_1Mx1MaO6sw &index=15.(дата звернення: 01.11.2022).
112. Steward J. F. Tortured but Unconquerable Ukraine: The Story of the Famine. Sydney, 1953. 8 p.
113. Steward J.F.The Stop of the Famine: Facts about the Great Famine in the Ukraine 1933. Sydney, 1953.
114. Stone D. The Economic Origins of the Soviet Famine of 1932–1933: Some Views from Poland. Polish Review. 1992. Vol. 37. N 2. P. 167–183.
115. Strong A. L. The Stalin Era. New York, 1957. 128 p.
116. Sysyn Frank. The Ukrainian Famine of 1932–33: The Role of the Ukrainian Diaspora. P. 182–215.
117. Sysyn Frank. Thirty years of research on the Holodomor: balance sheet. East/West : Journal of Ukrainian Studies. 2015. Vol. II. No. 1. P. 3–16.

118. Taylor S.J. Stalin's Apologist. New York, 1990. 440 p.:
<https://archive.org/details/stalinsapologist00tayl/page/n5/mode/2up>.(дата звернення: 26.04.2022).
119. Tottle D. Fraud, Famine and Fascism. 1987, Toronto. 176p.:
<https://archive.org/details/DouglasTottleFraudFamineAndFascism>.(дата звернення: 11.05.2022).
120. Vardy B. Steven, Vardy H. Agnes. Cannibalism in Stalin's Russia and Mao's China. East European Quarterly. XLI. No. 2. June 2007. P. 223–237.
121. Werth Nicolas. The Great Ukrainian Famine of 1932–33. Violence de masse et Résistance - Réseau de recherche.
122. Wheatcroft, S. G. A Further Note of Clarification on the Famine, the Camps and Excess Mortality". Europe-Asia Studies, 1997. 503–505
P.:http://sovietinfo.tripod.com/WCR-Clarification_Famine.pdf.(дата звернення:27.12.2021).
123. Wheatcroft, S. G. More light on the scale of repression and excess mortality in the Soviet Union in the 1930s. Soviet Studies. 1990, 355–367 p. .
https://sovietinfo.tripod.com/WCR-Scale_Repression.pdf.(дата звернення:25.12.2021).
124. Wheatcroft, S. G. The Scale and Nature of German and Soviet Repression and Mass Killings, 1930–45. Europe-Asia Studies,1996. 1319–1353
P.:http://sovietinfo.tripod.com/WCR-German_Soviet.pdf.(дата звернення:26.12.2021).
125. Wheatcroft, S. G. Stalin, Grain Stocks and the Famine of 1932-1933.:
https://sovietinfo.tripod.com/WCR-Ukraine_Famine.pdf.(дата звернення:25.12.2021).
126. Wild H. Stalins Völkermord in der Ukraine. Eine Dokumentation aus Akten des deutschen Auswärtigen Amtes.
127. Woisard L. Le Génocide ukrainie. L'Intranquille. 1994. No 2-3. P. 351–554.